

**Azərbaycan Qaçqınlar
Cəmiyyətinin sifarişi
və
Qaçqınların və Məcburi
Köçkünlərin İşləri Üzrə
Dövlət Komitəsinin
maliyyə dəstəyi ilə
nəşr olunur.**

**Published
by the order of the
Azerbaijan Refugees Society
and
by financial support
of the State Committee on the
Works of Refugees and
Forced Removers.**

**Kitabın ingiliscəsinə
məsul:
professor Zeydulla A. Ağayev.**

**Responsible for English
translation -
Prof. Zeydulla A. Aghayev.**

**Kitabın ərsəyə gəlməsində
göstərdikləri köməyə görə müəllif
Azərbaycan Respublikası Baş Nazirinin müavini,
Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri Üzrə
Dövlət Komitəsinin sədri Əli Həsənova,
Texniki İntinventarlaşdırma və Mülkiyyət
Hüquqlarının Qeydiyyat İdarəsinin rəisi
Arif Qaraşova və Azərbaycan Qaçqınlar
Cəmiyyətinin sədri Abbas Səfərova
öz dərin təşəkkürünü bildirir.**

**“Ağrıdağ” nəşriyyatı,
Bakı, 2006.**

**"Aghridagh" Publishing House,
Baku - 2006.**

**Əlaqə telefonu:
8-50-337-37-03, Əziz Ələkbərli.**

**Telephone number:
8-50-337-37-03, Aziz Alakbarli.**

**Elektron poçtu:
eziz_elekberli@rambler.ru**

**Email:
eziz_elekberli@rambler.ru**

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ

AZIZ ALAKBARLI

**QƏRBİ
AZƏRBAYCAN
ABİDƏLƏRİ**

**MONUMENTS
OF THE WESTERN
AZERBAIJAN**

BAKI – 2006

BAKU – 2006

REDAKTORLAR: **BUDAQ BUDAQOV**
akademik;
VƏLİ ƏLİYEV
tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü;
CƏFƏR QIYASI
memarlıq doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü.

MƏSLƏHƏTÇİLƏR: **MƏŞƏDİXANIM NEMƏT**
tarix elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü;
HƏSƏN MİRZƏYEV
filologiya elmləri doktoru, professor;
SÜLEYMAN MƏMMƏDOV
tarix elmləri doktoru, professor.

RƏYÇİLƏR: **HÜSEYN İSMAYILOV**
filologiya elmləri doktoru;
İSRAFİL MƏMMƏDOV
tarix elmləri namizədi;
ABBAS SƏFƏROV
Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətinin sədri.

EDITORS: **BUDAG BUDAGOV**
Academician;
VALI ALIYEV
Doctor of Historical Sciences, Professor, Associate Member
of the Azerbaijan National Academy of Sciences;
JAFAR GIYASSI
Doctor of Architecture, Associate Member
of the Azerbaijan National Academy of Sciences.

ADVISERS: **MASHADIKHANIM NEMAT**
Doctor of Historical Sciences, Associate Member
of the Azerbaijan National Academy of Sciences;
HASAN MIRZAYEV
Doctor of Philology Sciences, Professor;
SULEYMAN MAMMADOV
Doctor of Historical Sciences, Professor.

REVIEWERS: **HUSEYN İSMAYILOV**
Doctor of Philology Sciences;
İSRAFİL MAMMADOV,
Candidate of Historical Sciences;
ABBAS SAFAROV
Chief of the Azerbaijan Refugees Society.

Əziz Yusif oğlu Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı, "Ağrıdağ" nəşriyyatı,
2006, 228 səh.

Aziz Youssif oghlu Alakbarli. The Monuments of the Western Azerbaijan, Baku,
"Aghridagh" Publishing House, Baku, 2006, 228 p.

ISBN 0503020907 Qrifli nəşr
064-2006

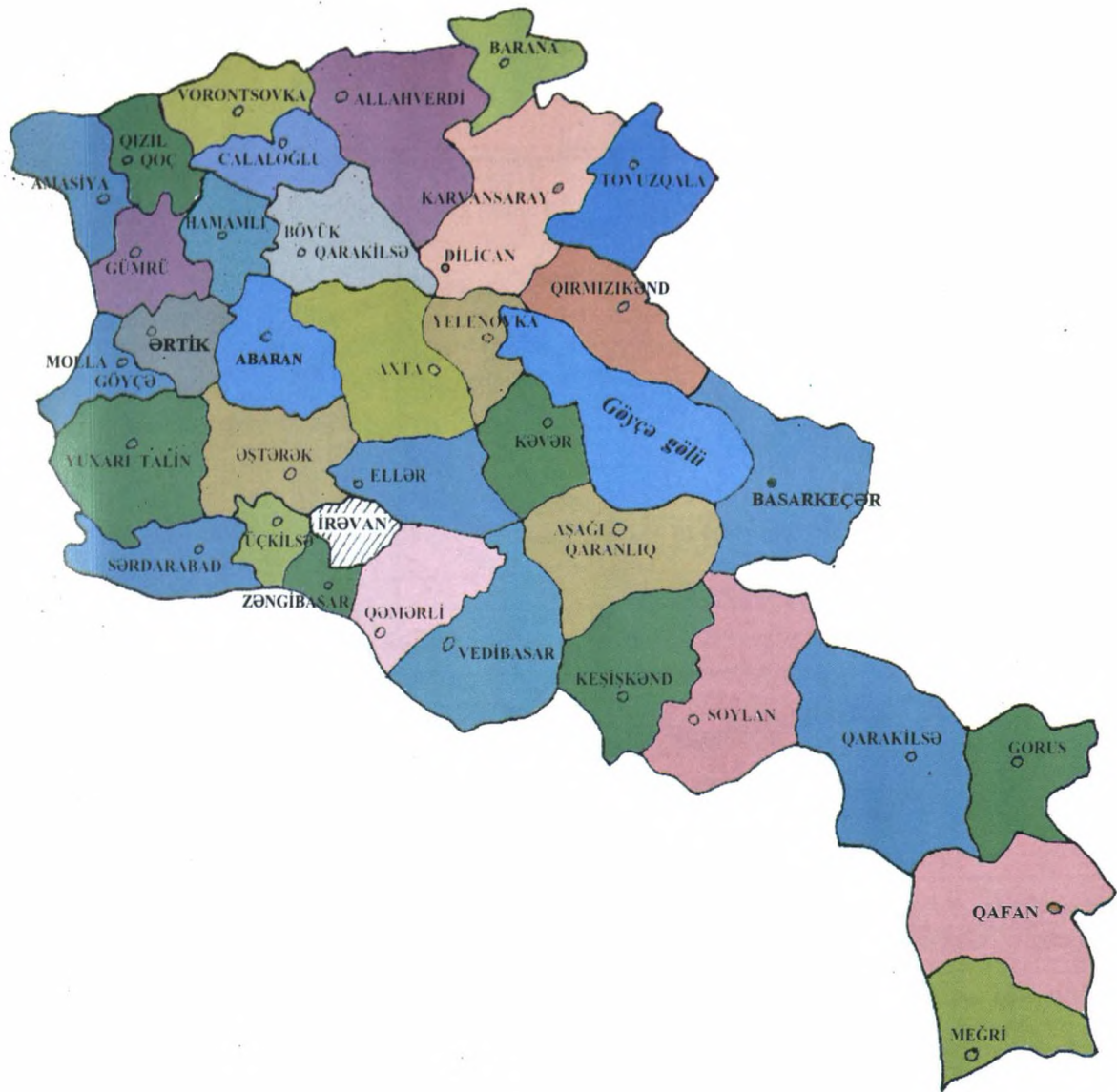
© "Ağrıdağ" nəşriyyatı, 2006.

*Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsəd-
yönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım
siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə
və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləş-
dirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar
indi Ermənistan adlandırılan ərazidən - min illər boyu yaşa-
dıqları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq
kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus
minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb
viran edilmişdir.*

HEYDƏR ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Bakı şəhəri, 18 dekabr 1997-ci il.

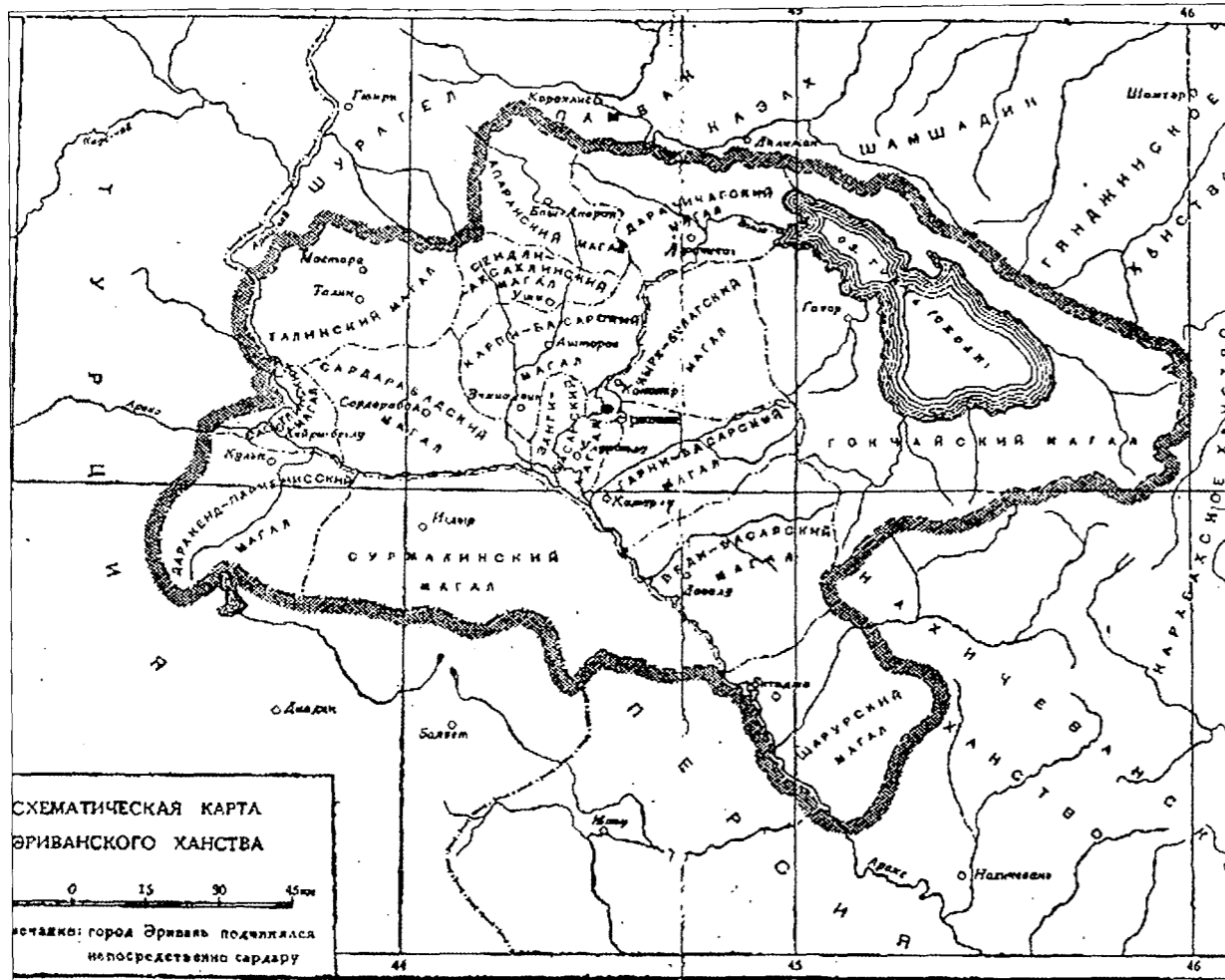
*Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti erməni şovinst
millətçiləri tərəfindən yüzillər boyu planlı surətdə həyata
keçirilmişdir. Bu siyasətin mahiyyəti azərbaycanlıları öz doğ-
ma torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq və fiziki cəhətdən
məhv etmək yolu ilə bu ərazilərdə mifik "böyük Ermənistan
dövləti" yaratmaq idi. Ayrı-ayrı dövrlərdə böyük dövlətlərin
müəyyən dairələrinin təhriki ilə yeridilən bu siyasət hərbi,
ideoloji, mədəni, saxta "elmi" vasitələrlə davam etdirilmiş,
tarixi faktların və arxiv sənədlərinin saxtalaşdırılmasından,
sənətinformasiyadan, dünya ictimai fikrinə ünvanlanmış bədii
psixoloji təsir metodlarından istifadə edilmişdir.*

İLHAM ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Bakı şəhəri, 29 dekabr 2005-ci il.

TARIXİMİZİ YAŞADAN ABİDƏLƏRİMİZ, ABİDƏLƏRDƏ YAŞAYAN TARIXİMİZ

İrəvan xanlığının sxematik xəritəsi

Qərbi Azərbaycan (indiki "Ermənistan") ərazisi Bütöv Azərbaycanın tarixinə görə ən qədim, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə ən strateji, təbiətinə görə ən zəngin bölgələrindən biridir.

Keçmişdə Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu, bütün Qafqazla Yaxın Şərqi birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşən, hazırda isə şimaldan Gürcüstan, şərqdən və cənub-şərqdən Azərbaycan Respublikası, qərbdən Türkiyə, cənubdan İranla həmsərhəd olmaqla 29,8 min km² sahəni əhatə edən bu diyar çağdaş dünyada "Ermənistan Respublikası" adı ilə erməni-hay dövləti kimi tanınsa da, onun ərazisi son qalına qədər qədim Türk-Oğuz yurdu, mexi Azərbaycan torpağıdır.

Bu ərazi həmin ərazidəki saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri – qədim yaşayış məskənləri, nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, xaçdaşlar, at-qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqlar da təsdiq edir.

Çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi tarix boyu arasıkəsilməz hərbi yürüşlər, müharibələr nəticəsində, əsasən zaman-zaman bu yerlərə köçürülən və gətirilən, tarixi torpaqlarımızda isti yerlərdən ermənilər tərəfindən məhv edilən və digər hissəsi isə erməniləşdirilərək məhv edilmiş də, daşlara yazılmış yaddaşı qızmaq və ya dəyişmək yadellərə heç də həmişə nəsib olmamışdır. E. ə. V-II minilliklərə aid **Soyuqbulaq** və **Qarakilsə qayaüstü təsvirləri** ilə Qobustan və Altaydakı qayaüstü təsvirlər arasın-

MONUMENTS IMMORTALIZING OUR HISTORY, OUR HISTORY LIVING IN MONUMENTS

The territory of the Western Azerbaijan (present Armenia) is one of the most ancient one according to its history, the most strategic - according to its geographical-political situation and the richest areas according to its nature.

Connecting of the north and south of Azerbaijan, located on the important caravan way of all Caucasus with the Near East, at present, having same borders with Georgia in the north, with the Republic of Azerbaijan from the east and southeast, with Turkey from the west and with Iran from the south, covering of 29,8 thousand km² of territory and known as "the Republic of Armenia" in the modern world, nevertheless, this is the Turkish-Oghuz hearth and historically Azerbaijani land up to the last inch.

This is affirmed by lots of underground and above ground material-cultural examples - ancient dwelling points, necropolises, barrows, remnants of castles, palaces and fortresses, caravan-sarays, bridges, on-grave boxes, cross-stones, monuments of horses and rams, temples, churches, mosques, sacred places and holy places.

Though the number of material-cultural examples of our people had been destroyed during military marches, wars, especially, moving to these places and considering it as if their historical hearths Armenians, who smashed a lot of them, and a part of it was appropriated by Armenians, nevertheless, it wasn't always possible for strangers to strike out or to change the memory having been engraved to stones. The similarity of **Soyugbulag** and **Garakilsa**

dakı oxşarlıq, **Nüvədi-Qarqadaşı yazıları** ilə Orxon-Yenisey kitabələrinin dil və əlifba eyniliyi, qədim qala, saray və məbədlərin müxtəlif tarixi mənbələrdə əbədiləşən adları bu ərazilərin ən qədim dövrlərdən üzü bəri Türk-Oğuz boylarının anayurdu olduğuna heç bir şübhə yeri qoymur.

Qərbi Azərbaycan ərazisinin qədim Türk tarixi ilə bağlı bilgilərə qədim Asur və Urartu mixi yazılarında da tez-tez rast gəlirik. Öncə xatırladaq ki, e. ə. 1200-cü ilə aid Asur yazılarında adı çəkilən türksoylu **Xarxar//Qarqar** ölkəsinə həm də indiki Qərbi Azərbaycan ərazisi daxil idi. Təsadüfi deyil ki, **Xarxar//Qarqar//Gərgər//Herher** variantlarında günümüzdə qəddər gəlib çıxan bu etnonimin izləri bu gün Bütöv Azərbaycan, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış yüzlərlə toponimdə yaşamaqdadır. Təkcə elə İrəvan xanlığı tərkibinə daxil olan 15 mahaldan 2-si (**Qarnibasar** və **Qarbi-basar**) bu etnosun adını daşımışdır.

Urartu mixi yazılarında Qərbi Azərbaycan ərazisinə dair məlumatlara e. ə. VIII yüzilin əvvəllərindən başlayaraq rast gəlirik. Belə ki, e. ə. 782-ci ildə Urartu çarı **I Argiştı** Araz çayını keçərək mənbələrdə "**Az ölkəsi**" adlanan indiki "Ermənistan" ərazisinə daxil olmuş, Göyçə gölünə qədərki böyük bir ərazini işğal etmiş, İrəvan şəhəri yerində Qanlıtəpə adlanan yüksəklikdə **İrpuni//Erebuni** (əslində "**Ərlər ölkəsi**" anlamında **Er-bi-uni**) və Sərdarabad mahalı ərazisində **Argiştihinili//Argiştixinili** (**Argiştı-han-eli**) qalalarını tikdirmişdir. Bütün bunlar barədə həmin ərazilərdən tapılmış Urartu kitabələrində aydın bəhs edilmişdir.

Lakin Urartu çarları **II Argiştinin** (**Ar-quz-tunun**), onun oğlu **II Sardurun** (**As-ar-turun**), onun oğlu **I Rusanın** (**Ar-usun**) indiki Cənubi Qafqaz ərazisinə yürüşləri və bu ərazilərin böyük bir hissəsini işğalı nəticəsində şimala çəkilən bəzi Az

on-rock pictures with the pictures in Gobustan and Altai, the identity of the language and alphabet of **Nuvadi-Gargadashi writings** with the inscriptions of Orkhon-Yenisei, the names of ancient castles, palaces and temples becoming eternal in different historical sources don't keep a space for the suspicion that these territories belonged to Turkish-Oghuz tribes - were the mother hearths of them since the most ancient times.

We often meet the facts connected with the ancient Turkish history of the territory of the Western Azerbaijan in cuneiform writings of ancient Assur and Urartu. So, the Urartian tsar **Argishti I** passed the Araz River in 782 BC and entered the territory of the present Armenia, which was called as the **Country of Az** in the sources, occupied a wide territory up to the Goycha Lake. He built **Irpuni/Erebuni** (in reality, **Er-bu-ni** in the meaning of the **country of fighters**) castle on the height named Ganalitapa in the place of present Iravan city and **Argishtihinili//Argishtikhinli** (**Argishti-han-eli**) castle. Openly is dealt all about it in the Urartu inscriptions.

But some Az tribes moving towards the north because of the marches of Urartian tsars **Argishtin II** (**Ar-guz-tun**), his son **Sardur II** (**as-ar-tur**), his son **Russa I** (**Ar-us**) to the territory of the present Southern Caucasus, returned back later with a mighty march. Those tribes, entering the history as **Gamars**, smashing the troops of Russa I in the year of 715 made them leave the Southern Caucasus. Nevertheless, following Gamars and entering the Southern Caucasus, **Sak Turks** didn't allow Gamars to be the supremacies here, especially in the territory of the Western Azerbaijan. They pressed Gamars to the south of the Araz River and established their state structure in the territory of the Southern Caucasus. Named as **Ashkenaz** in

boyları bir müddət sonra möhtəşəm yürüşlə geri qayıtmış, tarixə **Qamərlər** adı ilə düşən həmin boylar e. ə. 715-ci ildə I Rusanın qoşunlarını darmadağın edərək Cənubi Qafqazdan çıxarmışlar. Bununla belə, bir qədər sonra Qamərlərin ardınca Cənubi Qafqaza ənənə **Sak türkləri** öz Qamər soydaşlarının burada, xüsusilə Qərbi Azərbaycan ərazisində şəriksiz hökmranlığına imkan verməmiş, onları Arazın cənubuna sıxışdırmış və Cənubi Qafqaz ərazisində özlərinin dövlət qurumunu yaratmışlar. "Bibliya"da **Aşkenaz**, arman mənbələrində **Aşxanas** adları ilə qeydə alınan bu dövlətin – **Sak//Skif//İskit//İşquz//İç Oğuz** çarlığının başında **Azkan** adlı hökmdar durmuşdur.

Cənubi Qafqazda türk boylarının bir-birini bu cür əvəz etməsi ardıcılığı V yüzil arman tarixçisi Moisey Xorenlinin qələmə aldığı armanların nəsil şəcərəsi ilə də üst-üstə düşür: **Nuh-Yafəs-Qamər-Tur-Turqam-Azkan**.

Armaniya ölkə adının tarix səhnəsinə gəlişi də məhz bu dövrə – Urartu dövlətinin süqutu, onun ərazilərinə Qamər-Sak boylarının qayıdışı dövrünə təsadüf edir. Artıq Urartunun böyük bir hissəsində, xüsusilə şimal torpaqlarında heqemonluq Qamər-Sak boylarının əlində idi və bu vaxt həmin ərazilərdə Arman dövlətinin yaranmasında həmin boyların həlledici rolu olmuşdur. Lakin Armaniyanın təşkilində Qamər-Sak boyları çoxluq təşkil etsələr də, üstünlük yerli – Urartu (Bian eli) türk, xüsusilə **Ərlər//Ərər** (**Qarqar//Gərgər**) boylarında qalmaqda idi. Ölkənin Armaniya adına gəldikdə isə, bu da **Ərlər** anlamındaki **Urartu** (**Ararat//Ərərat**) adının həmin anlamda yeni ifadə formasından başqa bir şey deyildi.

Nəhayət, Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi yürüşü ilə bağlı e. ə. IV yüzilin 2-ci yarısında Sak padşahlığı süqut edir və bu nəhəng Türk dövlətinin şimalı ilə cənubu

Bible, as **Ashkhanas** in Arman sources, the head of this state - **Sak//Skif//İskit//İşquz//Inner Oghuz** was the ruler named as **Azkan**.

Replacing of each other of the Turkish tribes in the Southern Caucasus sounds the same way with the kin pedigree of Armans, which was written by an Arman historian of the 5th century Moisey Khorenli: **Nuh-Yafəs-Gamar-Tur-Turqam-Azkhan**.

The appearing of the name of Armaniya as a country name comes across namely with this period - the downfall of Urartu state and returning of Gamar-Sak tribes to its territories. The hegemony was already in the hands of Gamar-Sak tribes in a great part of Urartu, especially in its northern lands. Those tribes played an important role in establishing of the Arman state in those territories. Though Gamar-Sak tribes formed the majority in establishing of Armaniya, the superiority remained in the hands of local Urartu (the Bian hearth) Turkish, especially in **Arlar//Arar** (**Gargar**) tribes. When paying attention to the name of the state - Armaniya - that was nothing but the local expression of the name **Urartu** (**Ararat**) in the meaning of **Arlar**.

At last, connected with the march of Alexander of Macedonia to the East in the second half of the 4th century BC the Sak's kingdom faced a downfall. A sharp division happened between the north and the south of this great Turkish state. There established some Turkish states (Atropatena, Albany, Sissakan, Sakassena etc.) in the north and south. Armaniya run under the occupation of Greece and joined to the structure of Seleveks' state. Beginning since that time up to the year of 202 BC Turkish origin **Oruz//Oghuz** dynasty (from their Sak's tribe) was in the power, but since 202 BC - Midian by origin

arısında kəskin ayrılma baş verir, şimalda və cənubda bir sıra yeni Türk dövlətləri (Atropatena, Albaniya, Sisakan, Sakasena və s.) yaranır. Bu vaxt Armaniya yunanların işğalı altına keçir, e. ə. 321-ci ildə Selevkilər dövlətinin tərkibinə qatılır. Həmin tarixdən e. ə. 202-ci ilə qədər Armaniyada türksöylü **Oruzlar//Oğuzlar** (Sak boyundan) sülaləsi, e. ə. 202-ci ildən etibarən isə əslən midiyalı **Artaşlar** (Qamər boyundan) sülaləsi hakimiyyətdə olur. Oruzlar sülaləsindən sonuncu hökmdar **Artabası** Artaşlar sülaləsindən **Artaş** əvəz edir.

Selevkilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən Artaş e. ə. 183-cü ildə Armaniya türk dövlətinin müstəqilliyini elan edir, e. ə. 165-ci ildə isə ölkənin hədudlarını bütün indiki "Ermənistan" boyu genişləndirir, Alban çarının qızı ilə evlənilir, Araz çayının sahilində **Artaşad** şəhərini saldırır, ölkənin paytaxtını bura köçürür. Bununla da Böyük Armaniyanın bünövrəsini qoymuş olur. Artaşın hakimiyyətini oğlu **Artabas**, Artabası isə qardaşı **II Tiqrən//Dikran** əvəz edir.

Xüsusilə II Tiqrən Armaniyanı daha da gücləndirir, bu işdə o, qonşu soydaş dövlətlərin gücünə arxalanır. Məsələn, Artaşad şəhəri yaxınlığında Roma qüvvələrini darmadağın edərkən II Tiqrənin əsas köməyi Atropatena qoşunları olur. Roma Senatı Lukullu II Tiqrənin üstünə göndərdə isə nəinki atropatənəlilər, həm də madaylar, albanlar və Arazsahili digər türk boyları Arman sərkərdəsinin köməyinə çatırlar. Lakin e. ə. 166-cı ildə II Tiqrənin Roma ordusu tərəfindən məğlub edilməsindən sonra Böyük Armaniya dağılmağa başlayır. Bu hadisə Armaniyanın öz cənub torpaqlarından şimala – Araz çayına doğru çökilməsini daha da sürətləndirir. Onun cənub torpaqları yavaş-yavaş digər türk dövlətinin – Midiyanın tərkibinə qatılır.

Plutarxın "romalılar Midiyanı Arma-

Artashes' dynasty (from Gamar tribe) came to the power. **Artash** from Artashes dynasty replaced **Artabas**, the last ruler of Oruz dynasty.

Using the weakening of Seleveks' state, Artash declared the independence of Armaniya-Turkish state in the year of 183 BC. Beginning since 165, he broadened the limits of the country towards the present Armenia, married with the daughter of the tsar of Albany, built **Artashad** town on the bank of the Araz River and moved the capital of the country to this city. The base of the Great Armaniya began this way. Artash was replaced by his son **Artabash** and he, in his turn, by his brother **Tigran II**.

Especially, Tigran II strengthened Armaniya - in the work he relied upon the strength of neighboring Turkish states. For example, when he put rout the forces of Rome near Artashad city, the main help of Tigran II was the troops of Atropatena. When the senate of Rome sent Lukull against Tigran II, not only Atripatenians, also Madays, Albans and other Turkish tribes living along the Araz River came to help the Arman military leader. But after the defeat of Tigran II by the Rome's army in 166 BC, the downfall of the Great Armaniya began. This event forced Armaniya to fasten of moving from its southern lands towards the Araz River. Its southern lands gradually joined to the structure of other Turkish state - Midia.

Plutarkh's note that "Romanians reached the Araz River separating Midia from Armaniya" affirms that at the end of the 1st century BC Armaniya had already been pressed to the left bank of the Araz River - to the territory of the present Western Azerbaijan and Midia reached the Araz River.

In the year of 51 of our era Sak tribes again replaced Artash dynasty from Gamar tribes and the founder of Arshaks' dynasty of Armaniya **I Turadat** (in Armenian **Ti-**

niyadan ayıran Araz çayına çatdılar" qeydi təsdiq edir ki, e. ə. 1-ci yüzilin sonlarında Armaniya artıq Arazın sol sahilinə – indiki Qərbi Azərbaycan ərazisinə sığınmış, Midiya isə Araz çayına qədər gəlib çıxmışdı.

Eramızın 51-ci ilində Armaniya taxtında Qamər boyundan olan Artaşlar sülaləsini yenidən Sak boyları – Parfiya Arşaklar sülaləsindən hökmdar Vologezin (Valarsakin) qardaşı, Armaniya Arşaklar sülaləsinin banisi **I Turadat** (ermənicə **Tiridat// Trdat**) əyləşir. Turadadı taxtda oğlu **Sanaturk**, onu isə oğlu **Valarsak** əvəz edir. Arşaklar sülaləsi eramızın IV yüzilin sonlarına qədər Armaniyada hakimiyyətdə olur.

Göründüyü kimi, bura qədər nəzərdən keçirdiyimiz tarixi dövrdə – ən qədim zamanlardan eramızın IV yüzilinə qədər Qərbi Azərbaycanda müxtəlif Türk boyları yaşamış, hakimiyyət ancaq onlara məxsus olmuşdur və təbii ki, həmin ərazilərdəki bu tarixi dövrə aid bütün maddi mədəniyyət nümunələrinin Azər-Türk boylarına məxsus olduğu da etiraf edilməli, Azər-Türk babalarımızın tarixi-mənəvi haqqı özlərinə qaytarılmalıdır.

Eramızın IV yüzilinə qədər Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin – Azər-Türk boylarının dini etiqadı əsasən atəşpərəstlik və tanrıçılıq olduğundan həmin dövrdə burada ucaldılan dini məbədlərdə uyğun üslublar özünə geniş yer almışdır.

Ən qədim dövrlərdən xristianlığa qədərki mərhələ kimi ayırdığımız bu dövr Qərbi Azərbaycan abidələri sırasında Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisindəki e. ə. II minilliyə aid **Qoşundaş tikili qalıqları**, e. ə. VIII yüzildə İrəvan şəhəri yaxınlığındakı Qırmızıtəpə adlı yüksəklikdə ucaldılmış **Teyşebaini**, İrəvan şəhərinin yerində Qanlıtəpə adlı yüksəklikdə salınmış **Erebuni**, Göyçə mahalının Qaranlıq rayonunun Kolagirən kəndinin

ridat//Trdat) sat on the throne. His son **Sanaturk** replaced him and in his turn, his son **Valarsak** followed him. Arsaks' dynasty was in the power in Armaniya up to the end of the 4th century.

As it's seen, different Turkish tribes lived in the Western Azerbaijan since the most ancient times up to the 4th century of our era. The power belonged only to them and naturally, it must be acknowledged all material-cultural examples referring to those periods belonged to our Azer-Turkish fore-fathers and their material-spiritual rights must be returned to us.

As the religious belief of the population living in the territory of the Western Azerbaijan - Azer-Turkish tribes was fire worshipping up to the 4th century of our era, similar styles spread widely in religious temples here.

Looking through the monuments since the most ancient times up to Christianity as a special period, **the remnants of Goshundash buildings** in the territory of Garakilsa district in Zangazur area referring to the 2nd millennium BC, **Teyshebaini** castle raised on the height called Girmizitapa near Iravan city, having built in the 8th century BC, **Erebuni** castle on the Ganlitapa height in the place of present Iravan and **Teysheba castle** near Kolagiran village of Garanlig district in Goycha area, one can find the traces of fire worshipping in them. **Gargashli inscriptions** in Nuvadi village of Meghri district in Zangazur area referring to the millenniums BC, **Garni castle** in Garnibassar area having been built in the 3rd-2nd centuries and the palace inside that castle, which was built by Turadat I, the ruler of Arman in the 1st century of our era and entered the history under the name of **Takhti-Turadat**, i.e. Turadat's throne, are also from this line occupying a special place.

At the beginning of the 4th century, more exactly, in the year of 301 the ruler

kənarındakı **Teyşeba qalaları**, Zəngəzur mahalının Meğri rayonunun Nüvədi kəndində aşkar edilmiş eradan əvvəlki minilliklərə aid **Qarqadaşı kitabələri**, Gərnibasar mahalında e. ə. III-II yüzillərdə inşa edilmiş **Gərn qalası** və həmin qalada eramızın I yüzilində Arman hökmdarı I Turadat tərəfindən tikilmiş, "**Təxti-Turadat**" adı ilə tarixə düşən saray xüsusi yer tutur.

IV yüzilin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 301-ci ildə Armaniya Arsaklar sülaləsindən hökmdar **III Turadat** xristianlığı Armaniyanın rəsmi dini elan edir. Əslində, Armaniyada xristianlığın qəbulu tarixi zərurətdən irəli gəlirdi. Belə ki, Parfiyada hakimiyyətdə olan Arsaklar sülaləsi ilə Armaniya Arsakları qohum sülalələr olduğundan 224-cü ildə Sasanilər Parfiya Arsaklarını devirib hakimiyyətə gəldikdən sonra Armaniya Arsaklarının hökmdarı **I Xosrov** (217-238) Sasanilərin hakimiyyətini tanımaqdan imtina edir. Bununla da Armaniya türk Arsakları ilə Parfiya fars Sasaniləri arasında aramsız müharibələr başlayır. Bu müharibələrdə Armaniya Arsakları qohum və soydaş Albaniya Arsaklarının köməyinə arxalanır. Lakin farsların hücumları ara vermir. Qatı atəşpərəst olan Sasanilər Armaniya əhalisinin atəşpərəst olmasından da məharətlə istifadə edir. Belə bir çətin məqamda xristianlıq Armaniyada Sasani işğalçılarına qarşı müqavimət faktoru kimi ortaya çıxır. Xristianlığı rəsmi dövlət dini kimi qəbul edən Armaniya hökmdarları Sasanilərə qarşı müharibəni hər iki – həm etnik (türk-fars), həm də dini (atəşpərəst-xristian) müstəvi üzərində aparmaq, bu müharibəni ümum-xalq müharibəsinə çevirmək imkanı qazanırlar. Bundan sonra Armaniyanın Sasanilərə müqaviməti daha çox güclənir.

Ölkədə xristianlığın yayılmasına daha öncəki məbədlərin dağıdılması ilə başlayan **Maarifçi Qriqori** ilk addım olaraq Armaniyanın ən böyük və nüfuzlu ibadət-

Turadat III from the Arshaks' dynasty declared Christianity an official religious of Armaniya. In fact, the acception of Christianity came forth from the historical necessity. For, Arshaks' dynasty being in the power in Parfia was a relative dynasty to Arshaks in Armaniya. When Sassanis dethroned Arshaks in Parfia and came to the power, the ruler of Arshaks of Armaniya **Xosrov I** (217-238) refused to recognize the power of Sassanis. From this time on there began continuous wars between Turkish Arshaks and Persian Sassanis. In these wars Arshaks of Armaniya put their hopes to the help of their relatives - Arshaks of Albany. But Persians' attacks didn't stop running. Being violent fire worshippers, Persians masterly used the fire worshipping belief of the population of Armaniya. In such a complicated moment, Christianity came forth as a resistance factor against Sassani invaders. Accepting Christianity as an official state religion the rulers of Armaniya carried out wars against Sassanis in two directions - ethnic (Turkish-Persian) and religious (Christianity-fire worshipping). They could manage to give those wars of national character. Since then the resistance of Armaniya against Sassanis became stronger.

Beginning by the destroying of former temples in the country during the spreading of Christianity, **Grigori Enlightener** (he was ethnically Turkman Anak's son), as the first step, surrounded the famous fire worshipping temple, located in the capital of the country Vagharshabad, by a stone wall and shortly after it, built the first Christian temple (in the year of 303) in the territory of the Western Azerbaijan. The base of Uchkilsa (Echmiadzin) church, which is the religious center of the world Armenians at present, was namely put this way.

It was followed by a speed, pell-mell

gahı olan ölkə paytaxtı Vağarşabaddakı məşhur atəşpərəstlik məbədini daş hasara aldırır (guya bu yerdə onun gözüne Allah görünür) (şdir) və az sonra (303-cü ildə) Qərbi Azərbaycan ərazisində ilk xristian məbədini ucaldırır. Dünya ermənilərinin bugünkü dini mərkəzi olan Üçkilə (Eçmiədzin) kilsəsinin əsası belə qoyulur.

Bundan sonra ölkədəki digər atəşpərəstlik məbədlərinin sürətlə, ucdantutma və vəhşicəsinə dağıdılmasına, yerində xristian məbədlərinin tikilməsinə və ya əvvəlki məbədlərin xristianlaşdırılmasına başlanılır.

Xristianlığın Armaniya ərazisində sürətlə yayılması, qısa vaxtda geniş vüsət tapması və burada heyrətamiz dərəcədə çoxlu sayda dini məbədlərin ucaldılması bəzən tədqiqatçılarda təəccüb doğursa da, əslində burada təəccüblü heç nə yoxdur. Məsələ ondadır ki, bir tərəfdən Sasanilərin Armaniyaya qarşı yeritdiyi düşmənçilik siyasəti nəticəsində Armaniyada atəşpərəstliyin dayaqları sarsılmış, digər tərəfdən Armaniya əhalisinin müxtəlif türk boylarından ibarət olduğunu nəzərə alan Maarifçi Qriqori bu boyların xüsusilə tanrıçılıqdan irəli gələn əski inam və inanclarını böyük ustalıqla xristianlığa uyğunlaşdırır, başqa sözlə, mövcud məzmunu (tanrıçılıq) yeni formada (xristianlıq) xalqa təqdim edirdi. Özü də türksoylu olduğundan Maarifçi Qriqori bu işi böyük həvə və ilhamla, içindən gələn daxili bir inamla həyata keçirir, yeni dində öz əski etiqadını görən xalq isə onu məmnuniyyətlə qəbul edirdi.

Bütün bu cəhətlərinə görə az sonra Albaniya hökmdarı Urnayr xristianlığı Albaniyanın da rəsmi dövlət dini elan edir. Bu, Cənubi Qafqazdakı iki soydaş və müttəfiq dövləti – Armaniya ilə Albaniyanı daha da yaxınlaşdırmaq, Sasani işğalçılarına qarşı birgə mübarizə aparmaq yolunda irəliyə doğru atılmış mühüm

and savagely smashing of fire worshipping temples in the country and building of Christian temples in their places or Christianizing of former temples.

Spreading of Christianity in the territory of Armaniya very rapidly, its obtaining of large scope during short of time, building of a striking number of religious temples here make some investigators to get surprised, in fact, there is nothing for surprising. The matter is that as the result of enmity policy of Sassanis carried out against Armaniya, the bases of fire worshipping collapsed. Taking into consideration that the population of Armaniya consisted of different Turkish tribes, Grigori Enlightener masterly combined their former beliefs with Christianity, in other words, he introduced the existing essence (divine service) in a new shape (Christianity). Being of Turkish origin, Grigori Enlightener carried out this job with great will and belief. The people, seeing their former belief in the new religious, accepted it with great pleasure.

For all these features, the ruler of Albany Urnayr also declared Christianity the official state religion in the Caucasus Albany. This was an important step to bring together two relative and allied states in the Southern Caucasus - Armaniya and Albany and to fight against the Sassanis' invaders together.

Thus, during the 4th-7th centuries, when Christianity existed as the state religion in the territory of the Western Azerbaijan, there had been built a number of Christian temples - pray houses and churches in the area. As Christianity was borrowed from Byzantine, the Byzantine style played an especial role in the building of Christian temples. At the same time, as Grigorian belief was created on Turkish-divine service, the old belief symbols, brands and signs found their wide reflections on Grigorian-Alban temples.

addım olur.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan ərazisində xristianlığın dövlət dini kimi mövcud olduğu IV-VII yüzillərdə ölkədə çoxlu xristian məbədləri – vəng və kilsələr ucaldılmışdır. Xristianlıq Bizansdan əxz edildiyindən həmin dövr xristian məbədlərinin tikintisində də Bizans üslubu xüsusi rol oynayırdı. Bununla belə qriqorianlıq türk-tarıxçılıq etiqadı üzərində qurulduğundan qriqorian-alban məbədlərində də türklərin əski etiqadlarının simvol, damğa və işarələri öz geniş əksini tapmışdır.

Karbibasar mahalında **Üçkilsə**, Gərnibasar mahalında **Dvin**, Göyçə mahalında **Sivəng**, Zəngəzur mahalında **Tatev**, Talin mahalında **Uzunlar**, Vedibasar mahalında **Aselişad//Xorvirab**, Qırxbulaq mahalında **Avan**, **Putqni**, Əştərək rayonunda **Pirəgən**, **Qırmızivəng**, **Qarqavəng** və onlarla başqa məbədlər bu dövrün əvəzsiz xristian-türk abidələridir. Lakin təəssüf ki, bu abidələr də mütəxəssislərimiz tərəfindən, demək olar ki, araşdırılmamışdır.

Armaniyanın ərəblər tərəfindən işğalı ölkənin tək cə sosial-siyasi yox, həm də mənəvi həyatında köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Ölkəni kütləvi şəkildə islamlaşdırmaq və ərəbləşdirmək siyasəti yeridən ərəblər Armaniya və Albaniya əhalisinin bir hissəsinin (xüsusilə VII yüzilin əvvəllərində ölkə boyu yayılmış **Xəzərlərin**) qeyri-xristian olmasını əsas götürərək onları dinsiz elan edib, bəzən xristian arman türklərini də onlara qatıb, ölkənin türk əhalisini ucdantutma zorla müsəlmanlaşdırmağa başlayırlar. "Qılınc müsəlman" ifadəsi də o vaxtlar yaranır.

Tezliklə ərəblər dini toxunulmazlıq verdikləri xristian armanları öz tərəflərinə çəkməklə ölkə əhalisinin Türk birliyini parçalamağa müvəffəq olurlar. İslamı qəbul etmiş arman türkləri artıq müsəlman adlanır, **arman** (ərəb tələffüzündə **ərmən**) adı isə ancaq xristian armanlara şamil edi-

Uchkilksa in Karbabassar area, **Dvin** in Garnibassar area, **Sivang** in Goycha area, **Tatev** in Zangazur area, **Uzunlar** in Talin area, **Asselishad//Khorvirab** in Vedibassar area, **Avan**, **Putgni** in Girkhbulag area, **Piragan**, **Girmizivang**, **Gargavang** in Ashtarak district and tens of other temples are matchless Christian-Turkish monuments. Unfortunately, it can be said that our scholars didn't investigate these monuments.

The invading of Armaniya by Arabs caused not only social-political changes, but spiritual life of the country as well. Arabs, who carried out the policy of mass Islamizing of the country, taking into consideration that a part of the population of Armaniya and Albany (especially **Khazars** who spread along all the country at the beginning of the 7th centr) was non-Christian, declared them godless and sometimes joining Christian Arman-Turks to them began Islamizing the Turkish population by force without exception.

Drawing Christian Armans, whom Arabs had given religious inviolability, to their sides, Arabs managed to separate the Turkish community of the population. Arman Turks, who accepted Islam, were already called as Muslims, the name of Arman referred only to Christian Armans. As Islam got stronger and stronger, obtained mass character in the country, the number of Christian Armans began abating, which was limited by the level of a church community. The flow of Turkish-Saljug tribes to the area made the next blow to Christianity in Armaniya. It was not accidental that, Arman-Christian chair, which was founded by Grigori Enlightener in the year of 301, acting in Uchkilksa church until 452 and in Dvin city since 452, having lost its props here moved to Ani city in the 10th century. It acted in Ani until 1113, on the banks of Farhad River in 1113-1294, in

lir. Ölkədə islam möhkəmləndikcə, kütləviləşdikcə xristian armanların da sayı azalmağa, dini icma, kilsə icması səviyyəsi ilə məhdudlaşmağa başlayır. Bölgəyə yeni Türk – Səlcuq boylarının axını Armaniya da xristianlığa növbəti zərbəni vurur. Təsədüfi deyil ki, 301-ci ildə Maarifçi Qriqori tərəfindən əsas qoyulan və 452-ci ilə qədər Üçkilsə, 452-ci ildən Dvin şəhərində fəaliyyət göstərən arman xristian kafedrası artıq X yüzildə burada öz dayaqlarını itirdiyindən Ani şəhərinə köçürülür, 1113-cü ilə qədər Anidə, 1113-cü ildən 1294-cü ilə qədər Fərhad çayı sahilində, 1294-cü ildən 1441-ci ilə qədər Kiçik Asiyada – Sis şəhərində fəaliyyətini davam etdirir.

X yüzildən sonra ayrı-ayrı kilsələrdə kiçik icma şəklində qalan arman-türk din xadimləri artıq cəmiyyətdən təcrid olunaraq özlərini bütövlükdə kilsə xidmətinə həsr edirlər. Bu, onları ayrıca bir sosial zümərəyə çevirir. Yalnız Arsak (Qarabağ) və Siyunik (Dorəloyoz və Zəngəzur) türkləri öz xristianlıqlarını daha bir neçə yüz il qoruyub saxlamaqda davam edirlər.

1431-ci ildə Qriqor Makulu adlı bir nəfər İran ermənisi Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəmdən 525 dinara Vağarşabad kəndinin bir hissəsini və bir neçə ətraf kəndlərin ərazilərini satın alır. 1441-ci ildə dini kafedra Sisdən Vağarşabada köçürülür. X yüzilə qədər arman-türk xristian kilsəsi kimi mövcud olan kafedra artıq 1441-ci ildə hay-erməni xristian kilsəsi kimi geri qayıdır. 1443-cü ildə həmin Qriqor Makulu Səid bəydən 8040 dinara Vağarşabad (Üçkilsə) kəndinin qalan torpaqlarını da satın alır və özü də həmin il dünya haylarının katolikosu seçilərək 1461-ci ilə qədər bu vəzifədə çalışır. Həmin vaxtdan Üçkilsə (Eçmiədzin) katolikoslarının monastır ətrafındakı türk torpaqlarını, kəndlərini pulla alıb monastırın tərkibinə qatması bir önəməyə çevrilir.

Beləliklə, 1431-ci ilə qədər Cənubi

Asia Minor - Sis city during 1294-1441 continued its activities and became the subject of Armenizing.

Remaining as small communities in different churches, Arman-Turkish religious figures were already isolated from the society, completely devoting themselves to the religious services. This made them to appear as a separate social class. Only Christian Turks living in Arsak (Garabagh) and Siyunik (Daralayaz and Zangazur) continued preserving their Christian beliefs for some centuries more.

An Iranian Armenian named as Grigor Makulu bought a part of Vagharshabad village and the territories of some surrounding it villages from Emir Rustam, the representative of the Padishah of Aghgoyunly kingdom Yagoub for 525 dinars in 1431. The religious chair was brought to the Caucasus - to Vagharshabad from Sis in 1441. Existing as Arman-Turkish Christian church up to the 10th century, this chair returned as Hay-Armenian church in 1441. The same Grigor Makulu bought the remaining parts of the lands of Vagharshabad (Uchkilksa) village from Said bey in 1443 for 8040 dinars and the same year he was elected the catholicos of all Hays of the world and carried his duties until 1461. It became a tradition of buying the surrounding Turkish lands and villages and joining their territories to the structure of the monastery.

Thus, not having any serious props in the Southern Caucasus until 1431, coming to these territories as tradesmen or for seasonal works from the Nar East, Hay-Armenians made their first steps to strengthen in these lands. It comes across with the completing of Islamizing of Christian Turks - Armans living in the territory of Armaniya, when the majority of Christian temples became ownerless and collapsed, only some Arman clergymen carried out their ascetical duties in some churches. Christianity

Qafqazda heç bir ciddi dayağı olmayan, bu ərazilərə Yaxın Şərqdən ancaq tacir və mövsümi işçilər kimi gəlib-gedən hay-ermənilər həmin il bu torpaqda möhkəmlənmək üçün ilk addımlarını atırlar. Bu, armanların – Armaniya ərazisində yaşayan xristian türklərin islamlaşmasının, demək olar ki, başa çatdığı, xristian məbədlərinin əksəriyyətinin sahibsiz qalıb dağıldığı, bəzi kilsələrdə isə tək-tək arman keşişlərinin türki-dünyalığa qapıldığı bir dövrə təsadüf edir. Yerli türk əhali arasında xristianlığın nisbətən daha uzun müddət yaşadığı Dağlıq Qarabağ və Zəngəzur diyarlarında da xristianlıq tənəzzül etməkdə idi. Belə bir həlledici tarixi dövrdə xristian kafedrasının Cənubi Qafqaza köçürülməsi bir tərəfdən bu regionda xristianlığın tamam məhv olmasının qarşısını aldısı, digər tərəfdən minillik tarixə malik türk-xristian mədəniyyətinin yadelli haylar tərəfindən mənimsənilməsinin bünövrəsini qoydu. Hələ də xristianlığı qoruyub saxlamış çox az sayda arman//ərmən və alban türklərinin (əsasən din xadimlərinin) erməniləşməsi – haylaşması da bu dövrə təsadüf edir. İlk vaxtlar hay-erməni keşişlərinin Cənubi Qafqaza tək-tək axışib gəlməsinə loyaf münasibət göstərən yerli xan və bəylər arasında bu təhlükəni hamıdan öncə hiss edən və həyəcan təbili çağlanlardan biri, bəlkə də birincisi Rəvanqulu xan olmuşdur. Şah İsmayıl tərəfindən İrəvan qalabəyi və Çuxur-Sakat bəylərbəyi təyin olunan Rəvanqulu xan 1519-cu ildə Şah İsmayıl yazdığı məktubunda: "Son illər, müşahidələrimə görə, əhalinin bir qismi, yəni Beynənnəhreyndən (İkiçayarasından – Ə.Ə.) Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa, bizim torpaqlara gələn ermənilər, sazişdəkilər kimi, kəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bəna və dülgərliklə güzəran sürüb fərağat oturmaqdansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yer-dəyişmə vurnuxmalarına başlamış, geniş

was in decline even in the Mountainous Garabagh and Zangazur areas, where it existed among the local Turkish population longer. In such a decisive historical period the bringing of the Christian chair to the Southern Caucasus, first of all, prevented completely annihilation of Christianity in this region, from the other side, set the base of adopting of Turkish-Christian culture, which had had centuries of age, by strangers. This period comes across with Armenizing of rare Arman and Alban Turks' (mainly, religious figures), who preserved their Christianity.

At the beginning Hay-Armenian clergymen appeared in the territory one by one, but Ravangulu Khan was the first among the local khans and beys who before all felt the danger of their coming and rose his voice of protest against it. Appointed the head of the beys of Iravan and Chukhur-Sakat areas by Shah Ismayil, Ravangulu khan wrote to him a letter in 1519: "According to my observations during the recent years a part of the population from Beynannahreyn (from the country between two rivers - A. A.) - Armenians come to the shores of the Van Lake, and from there in fives, in tens and so forth move to Gaf and from there to our lands. In spite of the agreement, they are not busy as toilers, small trading, masons and carpenters, but they began fussing by changing their places and pretensions to sedentary life in the lands under my subordination. The catholicos of all world Armenians Grigori II sitting in Uchkilsa village exposed our office to danger with his activities not peculiar for religious figure and subversive deeds. The catholicos places two-three Armenian families in the suburbs of Turkish villages for the expenses of Armenian religious center, builds small churches for them and so, he creates an imagination that this tribe had been in

oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Üçkilsə kəndində oyloşən dünya ermənilərinin katolikosu II Qriqori zünnarına xas olmaqla fəaliyyəti ilə və təxribətçilik əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə məruz qoydu. Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sormayəsi hesabına öz soydaşlarının türk köndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafda qədim mövcudluğu təsəvvürünü yaradır ki, bunlar istiqbalda nəsillərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər. İndi zikr olunan ərazidə elə bir kəndimiz, obamız qalmayıb ki, orada üç yad ailə işığı yanmasın. İsmətsizlik əxlaqına qurşanmış hayk qız-gölinləri türk dəliqanlı cavanlarına sınımağa can atır, könüllər ovsundurur, oğuzlara ərə getməyə, başqa sözlə, mülkümüzə, malımıza şərik çıxmağa çalışırlar", – deyərək xəbərdarlıq edirdi. "Qarışıq nikahların vüsəti mənə qorxudur, şahim!" – deyən Rəvanqulu xan "cəmi on beş min gölməni" mövsümi işçilər kimi qisim-qisim vətənin dışarına çıxarmaq üçün şahdan səlahiyyət istəyirdi.

Göründüyü kimi, məktubda bölgəyə gəlmiş 15 min yadellidən – hay-ermənidən və onların İrəvan Çuxurundakı türk torpaqlarında mürdar əməllərindən bəhs olunur. Lakin XIX yüzildə Qərbi Azərbaycan ərazisi Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra 1829-1832-ci illərdə orada aparılan ilk siyahıyaalma Şah İsmayıl dövründə ermənilərin torpaqlarımızdakı mürdar əməllərinin qarşısının qismən alındığını söyləməyə əsas verir. Belə ki, 1829-1832-ci illər siyahıyaalmasını aparan rus məmuru İ.Şopen erməniləri "yerli" (rus işğalına qədər) və "gölmə" (rus işğalından sonra) deyərək iki qrupa ayırır, "yerli" ermənilərin Asuriyadan köçürülüb gətirilmə olduqlarını yazır və həmin "yerli" ermənilərin dəqiq statistikasını verir: İrəvan

Gaf since ancient times. All these can establish great difficulties for our generations in future. At present, there is not any village or hearth in the spoken territory, where the lights of three strange families don't burn. Hayk girls and brides, connected with the moral of disgrace, try to be stitched to bold Turkish fellows, to want to get married to Oghuz boys, in other words, to share our properties and goods," he warned the shah. "I am afraid of mixed marriages, oh my shah!" At the end of his letter Ravangulu khan asked the shah for the authority of extracting "totally fifteen hundred of strangers" out of the homeland as seasonal workers.

As it's seen, in the letter is spoken about the 15 thousand strangers - Hay-Armenians having come to the area and about their nasty deeds in Turkish lands in Iravan Valley. When the Russian Empire occupied the territory of the Western Azerbaijan at the beginning of the 19th century, in the first census carried out there in 1829-1832, it came forth that during Shah Ismayil's period the chauvinist deeds of Armenians were partly barred. In fact, a Russian official I. Shopen who carried out the census in 1829-1832 divides Armenians into two groups - "local" (up to the Russian occupation) and "newcomer" (after the Russian occupation). He writes that "local" Armenians are those who had been moved from Assuria and gives the exact statistics of those "local" Armenians: 20.073 persons in 3.498 families in Iravan province, 2.690 persons in 530 families in Nakhchivan province, 2.388 persons in 400 families in Ordubad district. Totally, 25.151 persons in 4.428 families.

Thus, forming a slight part of the general population of the area (in that statistics the total number of the population is 164.450 persons in 31.201 families), toiling in daily works, partly being busy with trad-

əyalətində 3.498 ailədə 20.073 nəfər, Naxçıvan əyalətində 530 ailədə 2.690 nəfər, Ordubad dairəsində 400 ailədə 2.388 nəfər. Cəmi 4.428 ailədə 25.151 nəfər.

Beləliklə, bölgənin ümumi əhalisinin (həmin statistikada əhalinin ümumi sayı 31.201 ailədə 164.450 nəfərdir) cüzi bir hissəsini, həm də gündəlik qara işlərdə çalışan, qismən də ticarətlə məşğul olan hissəsini təşkil edən ermənilərin həmin tarixə qədərki dövrdə Qərbi Azərbaycan ərazisində hər hansı etnik mövqeyindən danışmaq qətiyyəon mümkün deyil.

Buna görə də XV-XVI yüzillərə qədər Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan maddi mədəniyyət nümunələrinin bu gün dünya ictimaiyyətinə erməni-hay abidələri kimi təqdim olunmasının heç bir elmi əsası yoxdur, hətta adi məntiqdən belə kənardır.

İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ruslar tərəfindən işğalından və 1828-ci il Türkmənçay bağlaşmasından sonra isə vəziyyət kökündən dəyişir. Bu ərazilərdə İran və Türkiyəyə qarşı erməni-xristian bufer dövləti yaratmaq məqsədilə Rusiya bu torpaqlara 1828-1829-cu illərdə İrandan, 1830-cu ildə Türkiyədən çoxlu erməni köçürüb gətirir. Həmin köçürmələr sonrakı onilliklərdə daha intensiv şəkildə alır. Ermənilərin bölgəyə gətirilməsi ilə bərabər yerli türk-azərbaycanlı əhali də sıxışdırılıb çıxarılır, çox vaxt da bu, dövlət səviyyəsində həyata keçirilir.

Ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsini onilliklər üzrə qruplaşdırən N.Şavarov 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi "Cənubi Qafqazda rus işinə yeni təhlükə" əsərində öz hesablamalarına belə yekun vurur: "XX yüzilin başlanğıcında Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 erməninin bir milyondan artığı bu rayonun yerli əhalisi deyildir, onlar buraya bizim (rusların - Ə.Ə.) tərəfimizdən köçürülmüşlər."

Ermənilərin Cənubi Qafqazda, o

ing Armenians didn't have any ethnical position in the territory of the Western Azerbaijan.

That's why, presenting of the monuments existing in the territory of the Western Azerbaijan until the 15th-16th centuries to the world community as Armenian-hay monuments don't have any scientific foundation. This is even out of elementary logics.

But the situation was drastically changed after the occupation of Iravan and Nakhchivan khanates by Russians and Turkmanchay agreement of 1828. In order to establish an Armenian-Christian buffer state against Iran and Turkey in this territory, Russia brought to these lands a number of Armenians from Iran in 1828-1829, and from Turkey in 1830. That process became more intensive during later years. Together with bringing of Armenians to the area, the process of pressing of the Turkish-Azerbaijani population out of the lands came forth and very often, it was carried out on the state level.

Grouping of the placing of Armenians according to the decades in the Southern Caucasus, in his work "A New Danger to the Russian Affairs in the Southern Caucasus", which was published in 1911, N.Shavrov concludes his counting this way. "More than one million of total 1.300.000 Armenians living in the Southern Caucasus at the beginning of the 20th century were not the local population of this region. They have been moved here by us (Russians - A. A.)."

Armenians' declaring themselves the owners of historical Turkish-Christian monuments in the Southern Caucasus, including of the Western Azerbaijan, gained a wide scope namely in the 19th century. Not satisfying with this, Armenians smashed those Turkish monuments, which they could not Armenize, tried to lose Turkish traces. Namely because of this, in Iravan

cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisindəki tarixi türk-xristian abidələrinə sahib çıxması da məhz XIX yüzildə geniş vüsət alır. Bununla kifayətlənməyən ermənilər özlərininkiləşdirə bilmədikləri türk abidələrini yerlə-yeksan edir, izini itirməyə çalışırlar. Buna görə də bütün orta yüzillər tarixi mənbələrində "məscid və minarələr şəhəri" kimi qeydə alınan **İrəvan şəhərində** bu gün yalnız bir məscid qalmaqdadır ki, onu da ermənilər dünya ictimaiyyətinə fars məscidi kimi təqdim edirlər. Neçə-neçə rus generalının başını aşağı endirən, rusların 25 illik fasiləsiz hücumlarına mətanətlə sinə gərən məşhur **İrəvan qalasının** bu gün izi-tozu yoxdur. Bütün Avropa səyyahlarını heyrətində qoyan möhtəşəm **Sərdar Sarayı**, onun **Gülgülü salonu** artıq bir nağıldır.

1832-ci ildə İ.Şopen İrəvan şəhərində 12 məscid qeydə almışdı: 1) Qala məscidi, 2) Şah Abbas məscidi, 3) Zal xan məscidi, 4) Novruzəli bəy məscidi, 5) Sərtib xan məscidi, 6) Hüseynəli xan məscidi, 7) Hacı İmamverdi məscidi, 8) Hacı Cəfər məscidi və daha dörd məscidin xarabalıqları. İndi nə o məscidlər var, nə də İrəvan adlı o qədim Türk şəhərində, Qərbi Azərbaycan adlı o qədim Türk diyarında bir nəfər yerli - Türk əhali. 1905, 1918-1920, 1948-1953, 1988-ci illərdə Qərbi Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları bu bölgəni bütünlüklə yadelli ermənilərin işğalı altına salmışdır.

city, which was mentioned as the city of mosques and towers in historical sources during the Middle Ages, only one mosque remains nowadays, but Armenians present it as a Persian mosque to the world community. There are not any traces of the famous **Iravan Fortress**, which made several Russian generals to draw back in shame, which bravely stood up against the incessant attacks of Russians during 25 years! The grandiose **Sardar Palace** and its **Mirror Hall**, which put all European tourists in wonder, are a tale already. I. Shopen noted 12 mosques in Iravan city in 1832: 1) The Tower mosque, 2) Shah Abbas mosque, 3) Zal Khan mosque, 4) Novruzali bey mosque, 5) Sartib Khan mosque, 6) Husseynali Khan mosque, 7) Haji Imamverdi mosque, 8) Haji Jafar mosque and the ruins of four more mosques. Now there are neither those mosques, not a single local Turkish-Azerbaijani person in that Turkish city named as Iravan, in that ancient Turkish area named as the Western Azerbaijan. Massacres carried out by Armenians and Russians against the Western Azerbaijan Turks in 1905, 1918-1920, 1948-1953 and 1988 put this area completely under the alien Armenians' occupation.

QARAKİLSƏ QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonu ərazisində qayaüstü təsvirlər.

Bu təsvirlər iki qrupa ayrılır. Birincisi e. ə. V-IV minilliklərə, ikincisi e. ə. III-II minilliklərə aiddir. Həmin təsvirlərdə bölgənin o vaxtkı heyvanat aləmi (maral, tur, at, pələng, it, canavar, ayı və s.), ibtidai insanın ov alətləri və s. öz əksini tapmışdır.

Bütün Zəngəzur mahalı kimi, Qarakilsə ərazisi də qədimdən Türk-Oğuz qəbilələrinin anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

GARAKILSA ON-ROCK PICTURES

On-rock pictures in the territory of Garakilsa (since 02.03.1940 Sissian) district.

These pictures are divided into two groups. The first refers to the 5th-4th millenniums BC and the second - to the 3rd-2nd millenniums BC. The animal world of that period (deer, ibex, horse, tiger, dog, wolf, bear etc.), hunting goods of primitive men and others found their reflections in those pictures.

As whole Zangazur area, the territory of Garakilsa was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times and the first mass flow of Armenians to these territories began at the beginning of the 19th century after the occupation of the region by Russia.

ƏDƏBİYYAT: Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.111-112; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.77-82.

Qarakilsə rayonunda qədim türklərə məxsus qayaüstü təsvirlər (e. ə. V-II minilliklər).

On-rock pictures referring to ancient Turks in Garakilsa district (the 5th-2nd millenniums BC).

SOYUQBULAQ QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ

Loru mahalının Vorontsovka (03.03.1935-ci ildən – Kalinino) rayonunun Soyuqbulaq (19.04.1991-ci ildən – Paqaxbyur) kəndi yaxınlığında, Armudlu və Qaçaqqırılan dərələrində e. ə. minilliklərə aid qayaüstü təsvirlər.

Dağlıq Altayın Xatın çayı sahillərində aşkar edilmiş qayaüstü təsvirlərlə heyrətamiz dərəcədə yaxınlıq, hətta bəzən eyniyyət təşkil edən Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri Qərbi Azərbaycan ərazisinin ən qədim zamanlardan məskunlaşdığını və həmin vaxtlardan üzü bəri Türk-Oğuz qəbilələrinin anayurdu olduğunu təsdiq edir.

Soyuqbulaq kəndində və ətraf kəndlərdə 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bu kəndlərə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçürülmüşlər.

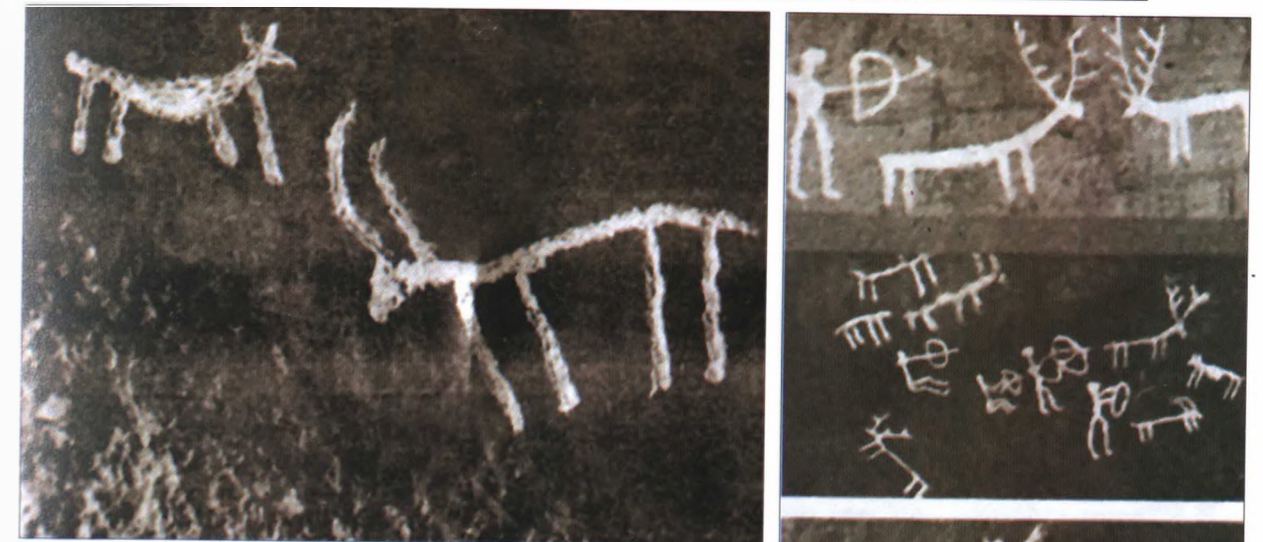
SOYUGBULAG ON-ROCK PICTURES

On-rock pictures referring to the millenniums BC in Armudlu and Gachgıgilan valleys near Soyugbulag (since 19.04.1991 Pagakhbyur) village in Vorontsovka (Kalinino since 03.03.1935) district in Loru area.

Striking similarity and in some cases the sameness with on-rock pictures having been found on the banks of the Khatin River in the Mountainous Altai with the Soyugbulag on-rock pictures affirm that the territory of the Western Azerbaijan was the dwelling place since ancient times and it was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes.

Only Azerbaijani Turks had lived in Soyugbulag and surrounding it villages until 1988. The first Armenians moved to these villages after the massacre of the Western Azerbaijan Turks.

ƏDƏBİYYAT: Əhməd Oğuz. Soyuqbulaq “Qobustanı”, “Odlar yurdu” qəz., iyul 1988-ci il; Əhməd Oğuz. Qədim Oğuz yurdu, “Vətən səsi” qəz., 5 sentyabr, 1990-cı il; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.73-76; M.Bəkırlı. Kəndim – “kədərım”, B., 2003.

Soyuqbulaq kəndində qədim türk qayaüstü təsvirlər (e. ə. minilliklərə aid).

Ancient Turkish on-rock pictures in Soyugbulag village (Referring to the millenniums BC).

QOŞUNDAŞ ABİDƏLƏRİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonu ərazisində, rayon mərkəzi olan Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) qəsəbəsindən 3 km aralıda e. ə. II minilliyə aid meqalit (iri daşlardan ibarət) tikili qalıqları.

Şaquli vəziyyətdə cərgə ilə düzülmüş, elə buradan da Qoşundaş adını almış bu daşlar neolit dövrünün yadigarıdır. Daş düzümünün mərkəzində, çox güman ki, sərdabə, ətrafında isə açıq havada məbədin divarları yerləşmişdir.

Qoşundaş abidələrinin yerləşdiyi ərazilər tarix boyu Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ermənilərin ilk kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində, bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra başlanmışdır.

Abidənin **Qoşundaş** adını isə ermənilər sətri tərcümə edərək **Zorakarər** qoymuşlar.

GOSHUNDASH MONUMENTS

Remnants of megalith (consisting of big stones) buildings referring to the 2nd millennium BC, 3 km aloof from Garakilsa (since 02.03.1940 Sissian) town in the territory of Garakilsa district of Zangazur area.

Formed as a vertical line, and taking its name from here as Goshundash (Troop-stone), these stones are the memories of Neolith period. There was very likely placed a tomb in the center of the stone line and surrounding it walls were placed in the open air.

Historically the territories, where Goshundash monuments are located, were the mother hearths of Turkish-Oghuz tribes. The first mass moving of Armenians began since the beginning of the 19th century after the occupation of the region by Russia.

Armenians translated the name of the monument (Goshundash) interlinear and called it as Zorakarər.

ƏDƏBİYYAT: Архитектурные памятники Армении. М., 1974, стр.5; Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.112-113; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.77-82.

Qədim türk yurdu Qarakilsədə Qoşundaş daşlarının uzaqdan görünüşü (e. ə. II minillik).

A distance view of Goshundash stones in ancient Turkish hearth Garakilsa (the 2nd millennium BC).

Qoşundaş daşlarının yaxından görünüşü.

A close view of Goshundash stones.

TEYŞEBAINİ QALASI

E. ə. VIII yüzilin ortasında Urartu çarları tərəfindən Zəngi çayının kənarında, İrəvan şəhəri yaxınlığındakı Qırmızıtəpə təpəsində müharibə allahı Teyshebanın şərəfinə salınmış qədim türk şəhər-qalası.

Urartu canişininin iqamətgahı yerləşən bu böyük şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatələnmiş **Narınqala** adlı iç qaladan və iç qalanın cənubunda və qərbində yerləşən şəhər hissəsindən ibarət olmuşdur. Narınqalanın çox hissəsini 150 otaqdan ibarət saray kompleksi təşkil etmişdir.

Qala divarlarının ümumi uzunluğu 700 m olmuş, qalanın sahəsi təxminən 30-40 ha, qala içindəki saray isə 1,5 ha ərazini əhatə etmişdir.

Teyshebaini şəhəri və Narınqala təxminən 585-ci ildə Qamər və Sak türkləri arasındakı toqquşmalar zamanı dağıdılmışdır.

E. ə. VIII-VI yüzillərdə İrəvan çuxurunda Qarqar, Qamər, Sak, Gögər və s. türk tayfaları yaşamış, İrəvan şəhəri 1827-ci ildə Rusiya tərəfindən işğal edilənədək qədim türk şəhəri, İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur.

TEYSHEBAINI CASTLE

An ancient Turkish city-fortress having built on the honor of Teysheba, a war god, on Girmizitapa hill near Iravan city on the bank of the Zangi River by Urartian tsars in the middle of the 8th century BC.

This big city, where the residence of Urartian vicegerent was located, consisted of an inner castle named as Naringala surrounded by firm castle walls and the parts of the city to the south and to the west of the inner castle. A palace complex with 150 rooms formed the main part of Naringala.

The common length of the castle walls was 700 m, the area - approximately 30-40 ha, and the palace inside the castle covered 1,5 ha of territory.

Teyshebaini city and Naringala were destroyed during the collisions between Gamar and Sak Turks approximately in 585.

During the 8th-6th centuries BC Gargar, Gamar, Sak, Gogar and other Turkish tribes lived in Iravan valley. Iravan city was an ancient Turkish one and the center of Iravan Khanate until the occupation of the territory by Russia in 1827.

ƏDƏBİYYAT: Б.Б.Пиотровский. Урарту. (Древнейшее государство Закавказья), Л., 1939, стр 33-34; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.33; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.11-12; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.1; ASE, IX с., В., 197. , səh.188; Y.Yusifov. Qədim Şərq tarixi, B., 1993, səh.275-276.

Qırmızıtəpə yüksəkliyində qədim türk qalası Teyshebaininin uzaqdan görünüşü (e. ə. VIII yüzil).

A distance view of an ancient Turkish castle Teyshebaini in Girmizitapa height (the 8th century BC).

Teyshebaini qala divarlarının qalıqları.

The remnants of Teyshebaini castle walls.

EREBUNİ QALASI

E. ə. 782-ci ildə Urartu çarı I Argiştı tərəfindən indiki İrəvan şəhəri ərazisində, şəhərin cənub-şərq tərəfindəki Qanlıtəpə adlanan yüksəklikdə salınmış türk qala-şəhəri. E. ə. IV yüzilə qədər mövcud olmuşdur.

Buradan tapılan 13 sətirdən ibarət mixi yazı lövhəsində qalanın Menunun oğlu, Biyan (Urartu) ölkəsinin və Tuşbi şəhərinin hakimi Argiştı tərəfindən salındığı, Erebuni adlandırıldığı yazılmışdır. Qanlıtəpənin zirvəsindəki meydan 2 ha olsa da, qala təxminən 50 ha ərazini əhatə etmişdir.

Mənbələrdə İrpuni kimi də qeydə alınan qalanın əsl adı türkcə **Erbuni** olmaqla “**Er-bi**” (Ərlər boyu) və **-uni** (urartu dilində “ölkə”) komponentlərindən ibarətdir və “**Ərlər boyunun ölkəsi**” anlamını verir. Erebuni qala adının İrəvan şəhərinin ilkin adı olduğu ehtimal olunur.

EREBUNİ CASTLE

A Turkish castle-city having built on Ganlitapa height in the territory of Iravan city, to the southeast of it by the Urartian tsar Aragishti I in 782 BC. It existed until the 4th century BC.

In a cuneiform board consisting of 13 lines, which was found from there, is written that the castle had been built by Menun's son, the ruler of Biyan (Urartu) country and Tushbi city Argishti and was named as Erebuni. Though the square on the top of Ganlitapa is only two ha, in fact, the castle covers approximately 50 ha of territory.

Noted as Irpuni in the sources, the original name of the castle in Turkish was Erbuni, which consists of Er-bu (Fighters' tribe) and -uni (country in Urartian language) components meaning as the country of fighters' tribe. It's supposed that the initial name of Iravan city was the castle name Erebuni.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.12-14; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.1; Y.Yusifov. Qədim Şərq tarixi, B., 1993, səh.276.

Qədim türk qalası olan Erebuni xarabalıqlarının bir görünüşü (e. ə. VIII yüzil).

A view of the ruins of the ancient Turkish castle Erebuni (the 8th century BC).

Erebuni qala divarlarının xarabalıqları.

The ruins of Erebuni castle walls.

Erebuni qalasının salınmasına dair daş kitabə (e. ə. VIII yüzil).

A stone inscription about the building of Erebuni castle (the 8th century BC).

KOLAGİRƏN//TEYŞEBA QALASI

Göyçə mahalının Qaranlıq (09.09.1930-cu ildən Martuni) rayonunun Kolagirən (03.01.1935-ci ildən Tsovinar) kəndi kənarında e. ə. VIII yüzilin 2-ci yarısına aid qədim türk qalası.

Göyçə gölünün sahilində təpə üstündə yerləşən bu qala həmin bölgədə Urartu çarı Sardur oğlu Rusanın tikdirdiyi iki qədim qaladan (digəri Göyçə mahalının Kəvər rayonu ərazisindədir) biridir. Qalanın xarabalıqları yerində qaya üzərində mixi yazılar aşkar edilmişdir. Həmin yazılarda Rusa tərəfindən bir ildə bu bölgənin 23 kiçik əyalət hakiminin əsir alınmasından və burada Teyşeba allahının şərəfinə eyniadlı qala tikilməsindən bəhs olunmuşdur.

İri qaya daşlarından hörülmüş divar və künc qüllələrin qalıqları qalmaqdadır. Qala-şəhərin xarabalıqlarından çoxlu gil qablar, daş, sümük, metal bəzək əşyaları tapılmışdır.

Kolagirən kəndində tarix boyu Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (23 təsərrüfatda 151 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

KOLAGIRAN//TEYSHEBA CASTLE

An ancient Turkish castle referring to the second half of the 8th century BC in the suburbs of Kolagiran (since 03.01.1935 Tsovinar) village in Garanlig (Martuni since 09.09.1930) district of Goycha area.

It is one of the two ancient castles (the other one is in Kavar district of Goycha area) having been built by Urartian tsar Sardur's son Russa on the hill in the shore of the Goycha Lake. In the place of the ruins of the castle there was found cuneiform writings on the rock. In those writings are said that Russa took captives 23 small province rulers during a year and had built a castle to the honor of god Teysheba.

The remnants of walls and corner towers having built of big rock stones remain at present too. A number of clay dishes, decoration things, made of a stone, bone and metal, were also found from the ruins of the castle-city.

Historically, Turkish-Oghuz tribes lived in Kolagiran village. The first Armenians (151 persons in 23 families) had been moved here from Turkey in 1830.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.595-598; Б.Б.Пиотровский. Урарту. (Древнейшее государство Закавказья), Л., 1939, стр. 22,47; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.44-47.

Qədim türk qalası olan Kolagirən qalasının uzaqdan görünüşü (e. ə. VIII yüzil).

A distance view of the ancient Turkish Kolagiran castle (the 8th century BC).

NÜVƏDİ-QARQADAŞI KİTABƏLƏRİ

Zəngəzur mahalının Meğri rayonunun Nüvədi kəndinin Qarqadaşı dağında daş kitabələr. Qafqazın ən qədim sakinləri olan Qarqar (Azər) türklərinə aid bu kitabələr e. ə. I minilliyin yadigarıdır.

1985-ci ildə Nüvədi kənd sakini, müəllim-şair-tədqiqatçı Həmzə Vəli tərəfindən aşkar edilmiş bu kitabələr bir neçə daşdan ibarətdir. Onların ən böyüyünün uzunluğu 1 m, eni 70 sm, ən kiçiyinin uzunluğu 40 sm, eni 32 sm-dir. Möhkəm bazalt daşlar üzərində göytürk hərfləri ilə qazılmış yazıların eni 2-3 mm, dərinliyi 3-4 mm-dir.

Kitabələrdəki yazılar Orxon-Yenisey yazıları ilə eynidir, lakin quruluşuna görə Orxon-Yeniseydən qat-qat qədimdir. Daha doğrusu, onun əcdadıdır. Nüvədi kitabələrində yazılar birləşdiyi halda, Orxon-Yeniseydə yazılar heç vaxt bir-biri ilə birləşmir.

1991-ci ilə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Həmin il avqustun 8-də kənd ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir.

NUVADI-GARGADASHI INSCRIPTIONS

Stone inscriptions in the Gargadashi Mountain of Nuvadi village of Meghri district in Zangazur area. Referring to the most ancient inhabitants of the Caucasus - to Gargar (Azer) Turks, these monuments are the memories of the first millennium BC.

These inscriptions, which had been found by a dweller of Nuvadi village, teacher-poet-investigator Hamza Vali in 1985, consist of several stones. The length of the biggest stone is 1 m, width - 70 cm, the smallest - length 40 cm, width 32 cm. The width of the writings, engraved on firm basalt stones, is 2-3 mm, the depth - 3-4 mm.

The writings in the inscriptions are the same with the writings of Orkhon-Yenisey, but according to its composition this is very old than the Orkhon-Yenisey ones, i.e. their ancestor. The writings connect with each other in Nuvadi inscriptions, but Orkhon-Yenisey ones - never.

Only Azerbaijani Turks lived in the village until 1991. On August 8 of the same year, Armenians occupied the village.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.623-626; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.44-47; Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri, B., 1998.

Meğri rayonunda Nüvədi-Qarqadaşı türk kitabələri (e. ə. I minillik).

Nuvadi-Gargadashi Turkish inscriptions in Meghri district (the 1st millennium BC).

Tədqiqatçı Həmzə Vəlinin oxuduğu kitabə.

1-ci cərgə: yazının şəkli:

𐰀𐰄𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐻀𐻁𐻂𐻃𐻄𐻅𐻆𐻇𐻈𐻉𐻊𐻋𐻌𐻍𐻎𐻏𐻐𐻑𐻒𐻓𐻔𐻕𐻖𐻗𐻘𐻙𐻚𐻛𐻜𐻝𐻞𐻟𐻠𐻡𐻢𐻣𐻤𐻥𐻦𐻧𐻨𐻩𐻪𐻫𐻬𐻭𐻮𐻯𐻰𐻱𐻲𐻳𐻴𐻵𐻶𐻷𐻸𐻹𐻺𐻻𐻼𐻽𐻾𐻿𐼀𐼁𐼂𐼃𐼄𐼅𐼆𐼇𐼈𐼉𐼊𐼋𐼌𐼍𐼎𐼏𐼐𐼑𐼒𐼓𐼔𐼕𐼖𐼗𐼘𐼙𐼚𐼛𐼜𐼝𐼞𐼟𐼠𐼡𐼢𐼣𐼤𐼥𐼦𐼧𐼨𐼩𐼪𐼫𐼬𐼭𐼮𐼯𐼰𐼱𐼲𐼳𐼴𐼵𐼶𐼷𐼸𐼹𐼺𐼻𐼼𐼽𐼾𐼿𐽀𐽁𐽂𐽃𐽄𐽅𐽆𐽇𐽋𐽍𐽎𐽏𐽐𐽈𐽉𐽊𐽌𐽑𐽒𐽓𐽔𐽕𐽖𐽗𐽘𐽙𐽚𐽛𐽜𐽝𐽞𐽟𐽠𐽡𐽢𐽣𐽤𐽥𐽦𐽧𐽨𐽩𐽪𐽫𐽬𐽭𐽮𐽯𐽰𐽱𐽲𐽳𐽴𐽵𐽶𐽷𐽸𐽹𐽺𐽻𐽼𐽽𐽾𐽿𐾀𐾁𐾃𐾅𐾂𐾄𐾆𐾇𐾈𐾉𐾊𐾋𐾌𐾍𐾎𐾏𐾐𐾑𐾒𐾓𐾔𐾕𐾖𐾗𐾘𐾙𐾚𐾛𐾜𐾝𐾞𐾟𐾠𐾡𐾢𐾣𐾤𐾥𐾦𐾧𐾨𐾩𐾪𐾫𐾬𐾭𐾮𐾯𐾰𐾱𐾲𐾳𐾴𐾵𐾶𐾷𐾸𐾹𐾺𐾻𐾼𐾽𐾾𐾿𐿀𐿁𐿂𐿃𐿄𐿅𐿆𐿇𐿈𐿉𐿊𐿋𐿌𐿍𐿎𐿏𐿐𐿑𐿒𐿓𐿔𐿕𐿖𐿗𐿘𐿙𐿚𐿛𐿜𐿝𐿞𐿟𐿠𐿡𐿢𐿣𐿤𐿥𐿦𐿧𐿨𐿩𐿪𐿫𐿬𐿭𐿮𐿯𐿰𐿱𐿲𐿳𐿴𐿵𐿶𐿷𐿸𐿹𐿺𐿻𐿼𐿽𐿾𐿿𐾀𐾁𐾃𐾅𐾂𐾄𐾆𐾇𐾈𐾉𐾊𐾋𐾌𐾍𐾎𐾏𐾐𐾑𐾒𐾓𐾔𐾕𐾖𐾗𐾘𐾙𐾚𐾛𐾜𐾝𐾞𐾟𐾠𐾡𐾢𐾣𐾤𐾥𐾦𐾧𐾨𐾩𐾪𐾫𐾬𐾭𐾮𐾯𐾰𐾱𐾲𐾳𐾴𐾵𐾶𐾷𐾸𐾹𐾺𐾻𐾼𐾽𐾾𐾿𐿀𐿁𐿂𐿃𐿄𐿅𐿆𐿇𐿈𐿉𐿊𐿋𐿌𐿍𐿎𐿏𐿐𐿑𐿒𐿓𐿔𐿕𐿖𐿗𐿘𐿙𐿚𐿛𐿜𐿝𐿞𐿟𐿠𐿡𐿢𐿣𐿤𐿥𐿦𐿧𐿨𐿩𐿪𐿫𐿬𐿭𐿮𐿯𐿰𐿱𐿲𐿳𐿴𐿵𐿶𐿷𐿸𐿹𐿺𐿻𐿼𐿽𐿾𐿿

transkripsiyası: On üç ok erinc ay es, ay erinc es Ər Odsan ökün.

tərcüməsi: On üç okdur de dost? Dedi, elədir, dostum Ər Odsan peşman oldu.

2-ci cərgə: yazının şəkli:

𐰀𐰄𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐾀𐾁𐾃𐾅𐾂𐾄𐾆𐾇𐾈𐾉𐾊𐾋𐾌𐾍𐾎𐾏𐾐𐾑𐾒𐾓𐾔𐾕𐾖𐾗𐾘𐾙𐾚𐾛𐾜𐾝𐾞𐾟𐾠𐾡𐾢𐾣𐾤𐾥𐾦𐾧𐾨𐾩𐾪𐾫𐾬𐾭𐾮𐾯𐾰𐾱𐾲𐾳𐾴𐾵𐾶𐾷𐾸𐾹𐾺𐾻𐾼𐾽𐾾𐾿𐿀𐿁𐿂𐿃𐿄𐿅𐿆𐿇𐿈𐿉𐿊𐿋𐿌𐿍𐿎𐿏𐿐𐿑𐿒𐿓𐿔𐿕𐿖𐿗𐿘𐿙𐿚𐿛𐿜𐿝𐿞𐿟𐿠𐿡𐿢𐿣𐿤𐿥𐿦𐿧𐿨𐿩𐿪𐿫𐿬𐿭𐿮𐿯𐿰𐿱𐿲𐿳𐿴𐿵𐿶𐿷𐿸𐿹𐿺𐿻𐿼𐿽𐿾𐿿

transkripsiyası: En Ər Az. Eküç bək erinc Ər Az el.

tərcüməsi: Alisən Ər Az. Bəy Ər Az elinin varlığı ilə öyündü.

An inscription, which was read by Hamza Vali, a scholar.

The first line: the picture of the writing:

Its transcription: On uch ok erinj ay es,

ay erinj es Ar Odsan okun.

Its translation: Say, friend, is it thirteen? Said, yes, my friend Ar Odsan repented.

The second line: the picture of the writing:

Its transcription: En Ar Az. Ekuch bak erinj Ar Az el.

Its translation: You are the highest, Ar Az. Ar Bey was proud of the Az hearth.

GƏRNI QALASI

Gərnibasar mahalının dağlıq hissəsində, Gərnı çayının sağ kənarında, Gög (Ağmanqan) dağın ətəyində, Ellər (12.10.1961-ci ildən Abovyan) rayonunun Baş Gərnı (03.01.1935-ci ildən Qarnı) kəndi ərazisində qədim türk qalası.

Qar-qar//Gər-gər//Her-her türk tayfasının adını daşıyan qala, rəvayətə görə, eradan iki min il əvvəl Göğqam tərəfindən tikilmiş, onun adını daşımış, sonrakı adını isə Göğqamın nəvəsi Qarnıkdən (Qarqarlardan) almışdır.

Bəzi mənbələrdə onun er. əv. III-II yüzillərdə inşa olunduğu ehtimal edilir. Uzunluğu 314 m olan qala divarları qalanın şimal tərəfini və şərq tərəfinin yarısını tuturdu. Şimal divarlarının bir-birindən 10-12 m aralı olan 10 bürcü, şərq divarlarının isə bir-birindən 25 m aralı olan 4 bürcü vardı.

Qalanın yerləşdiyi Baş Gərnı kəndində qədimdən Türk-Oğuz tayfaları yaşamış, kənd 1827-ci ildə bölgənin ruslar tərəfindən işğalı zamanı yerlə-yeksan edilmişdir. Kəndə ilk ermənilər 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

GARNI CASTLE

An ancient Turkish castle in the territory of Bash Garnı (since 03.01.1935 Garnı) village of Ellar (Abovian since 12.10.1961) district on the feet of the Gog (Aghmangan) Mountain on the right bank of the Garnı River in the mountainous part of Garnıbassar area.

According to a legend, the castle, carrying the name of Gar-gar//Her-her Turkish tribe, was built by Gogqam two millenniums BC, borrowed his name, and its later name it took from Gogqam's grandchild Garnık (Gargars).

In some sources, it's supposed that the castle had been built in the 3rd-2nd centuries BC. Having 314 m of length, the castle walls covered the northern part of the castle and the half of its eastern side. There were 10 towers in the northern walls being 10-12 m aloof of each other, 4 towers in the eastern walls being aloof of each other for 25 m.

Since ancient times Turkish-Oghuz tribes lived in Bash Garnı village, where the castle located. The village was smashed down during the occupation by Russians in 1827. The first Armenians had been moved to the village from Iran in 1828-1829.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.509-510; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.50; М.Хоренский. История Армении, М., 1893, стр.22,132; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.23-28; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.34; М.Н.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.22-37; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.4; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.5; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II c., B., 2002, səh.546--549.

Qədim Qarqar türklərinə məxsus Gərnı qalasının qalıqları
(e. ə. III-II yüzillər).

The remnants of Garnı castle referring to ancient Gargar Turks
(the 3rd-2nd centuries BC).

GƏRNI MƏBƏDİ

Gərnibasar mahalının dağlıq hissəsində, Gərnı çayının sağ kənarında, Gög dağın ətəyində, Ellər (12.10.1961-ci ildən Abovyan) rayonunun Baş Gərnı (03.01.1935-ci ildən Qarnı) kəndi ərazisində qədim türk saray-məbədi.

Eramızın I-ci yüzilində Armaniya çarı I Tiridat Gərnı qalasında dördkünc yonulmuş daşdan qədim bizans arxitektura üslubunda əzəmətli saray-məbəd ucaltmış, bu əsrarəngiz sənət nümunəsinin üzərində yunan dilində öz adını yazdırmışdır. "Təxti-Tiridat" adı ilə tarixə düşən bu büt-pərəstlik məbədi yüzillər boyu ermən Arsaq hökmdarlarının yay iqamətgahı olmuş, XIII yüzildə isə Hülaku xan bu dəbdəbəli sarayı öz hesabına bərpa etmişdir. Məbəd XVII yüzildə zəlzələ nəticəsində dağılmış, 1969-1974-cü illərdə yenidən bərpa olunmuşdur.

Qalanın yerləşdiyi Baş Gərnı kəndində qədimdən Türk-Oğuz tayfaları yaşamış, kənd 1827-ci ildə bölgənin ruslar tərəfindən işğalı zamanı yerlə-yeksan edilmişdir. Kəndə ilk ermənilər 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

GARNI TEMPLE

An ancient Turkic palace-temple in the territory of Bash Garnı (since 03.01.1935 Garnı) district of Ellar (since 12.10.1961 Abovian) district on the feet of the Gog Mountain in the mountainous part of Garnibassar area.

A sublime palace-temple in the style of Byzantine architecture, which was built of four-cornered plated stones in the Garnı castle by Tiridat I, the tsar of Armaniya in the 1st century of our era. He wrote his name on this mysterious art example in Greece. This idolatry temple entering the history with the name of "Takhti-Tiridat" ("Tiridat's Throne") had been a summer residents of Arman-Arsag rulers for many centuries, was restored by Hulaku Khan on his own expense in the 13th century. The temple was destroyed because of the earthquake in the 17th century and was again restored in 1969-1974.

Turkish-Oghuz tribes lived in Bash Garnı village, where the castle was located, since ancient times. The village was smashed down during the occupation of the region by Russians in 1827. The first Armenians appeared in the village in 1828-1829, having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, 509-510; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.50; М.Хоренский. История Армении, М., 1893, стр.22,132; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.23-28; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.34; М.Н.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.22-37; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.4; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.5; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II c., B., 2002, səh.546--549.

Qədim Qarqar türklərinə məxsus Gərnı məbədinin xarabalıqları (I yüzil).

The ruins of Garnı temple referring to ancient Gargar Turks (the 1st century).

Gərnı məbədi bərpa olunduqdan sonra.

Garnı temple after the restoration.

ŞAQAKAT MƏBƏDİ

Üçkilə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, Üçkilə məbədindən şimal-şərqdə, Üçkilə və Müqəddəs Ripsime məbədləri arasında arman-türk xristian məbədi.

III yüzilin sonlarında Armaniyaya qaçan bakirə Ripsime öz rəfiqələri və dayəsi Qayana ilə Vağarşabadda şərab anbarında gizlənmişlər. Onlar Armaniya çarı Turadat tərəfindən tapılıb, qətlə yetirildikdən sonra Maarifçi Qriqorinin təşəbbüsü ilə Armaniyada tikilən ilk üç sovmədən biri də həmin anbarın yanında ucaldılmışdır. 483-cü ildə həmin sovməə daş kilə ilə əvəzlənmiş, sonrakı yüzillərdə dəfələrlə bərpa olunaraq ona yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Məbədin Şaqakat (Şaq//Saq+ak//ağ+at, yəni Ağ saqlar) adı onun Armaniyada qədimdən məskunlaşan və arman-türk xalqının əsasını təşkil edən Sak türklərinə məxsusluğunu tamamilə sübut edir.

Məbədin ətrafında yerləşən kəndlərdə tarix boyu Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Bu yerlərə ermənilərin ilk gəlişi XV yüzilin ortalarına təsadüf edir.

SHAGAKAT TEMPLE

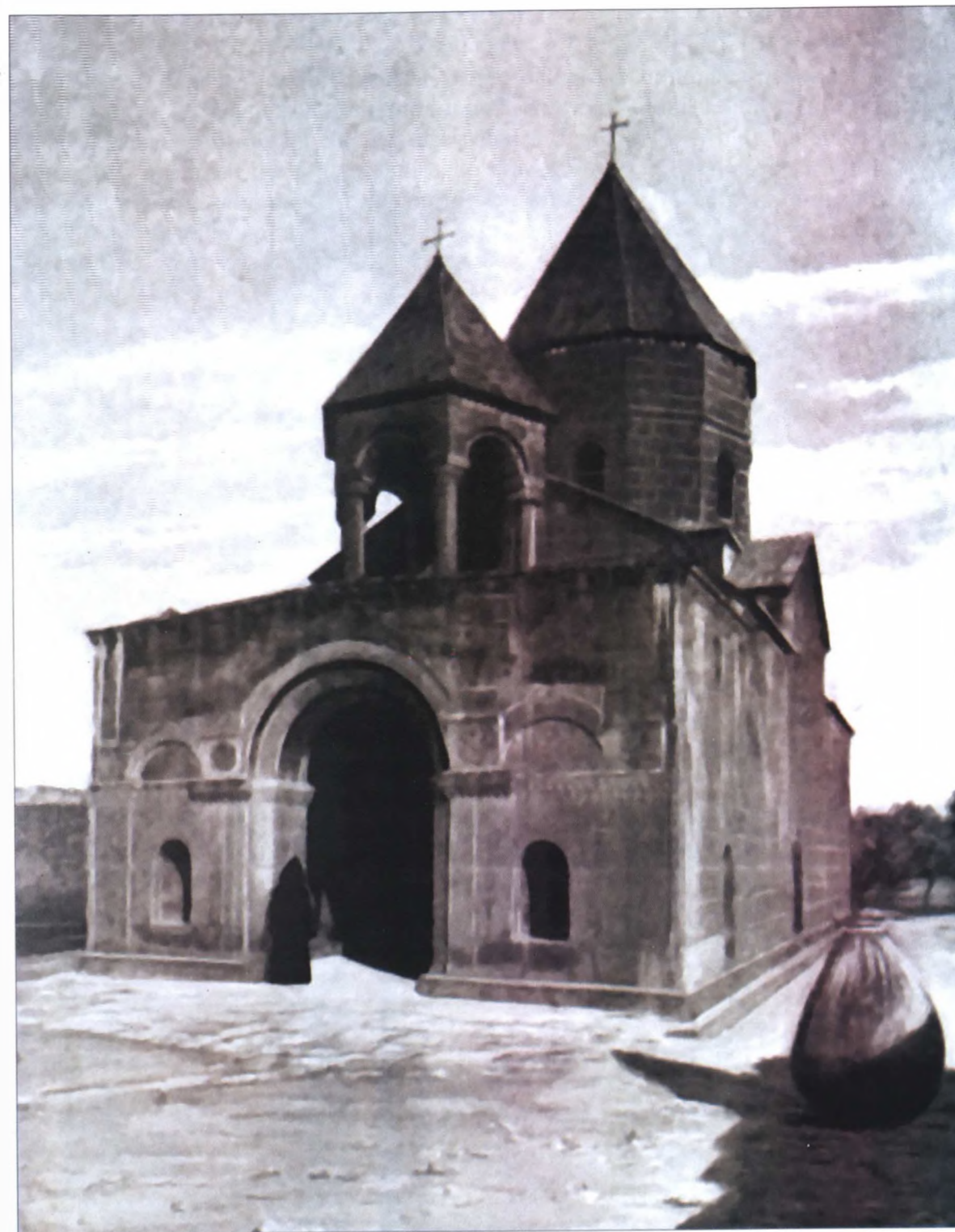
An Arman-Turkish Christian temple between Uchkilsa and Saint Ripsime temples to the northeast of Uchkilsa temple in the territory of Uchkilsa (since 12.03.1945 Echmiadzin) district.

Running to Armaniya, the virgin Ripsime together with her girl friends and nurse Gayana hid themselves in a wine storehouse in Vagharshabad. They were found and killed by Turadat, the tsar of Armaniya. After it, by the initiative of Grigori Enlightener, one of the first three praying places having built in Armaniya was elevated near that storehouse. That praying place was replaced by a stone church in the year of 483, then, it was not than once restored and new buildings had been added to it.

The name of the temple - Shagakat (Shag//Sag+ak//agh+at, i.e. Agh Sags - White Sags) completely proves its belonging to the Sak Turks, which settled in Armaniya since ancient times and forming the base of Arman-Turkish people.

Historically, Turkish-Oghuz tribes lived in the villages surrounding the temple. The first coming of Armenians to these places comes across with the middle of the 15th century.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр. 293-306, 667-682; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.171; Х.Ф.Б.Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр.297-407; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.128-129.

Şaqakat arman-türk xristian məbədinin ümumi görünüşü (V yüzil).

General view of Shagakat Arman-Turkish Christian temple (the 5th century).

URUD QALASI

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (01.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Urud (03.07.1968-ci ildən – Vorotan) kəndi kənarında türk qalası.

Hündür, sıldırım qayanın zirvəsində yerləşən qala üç tərəfdən Bazarçay çayının dərin dərəsi, bir tərəfdən divarla əhatələnmişdi. Yerli camaatın dediyinə görə, qalanın zirvəsindən çaya gizli yol varmış. Qala-qayanın aşağısında təxminən yarım kilometr uzanan böyük bir yaşayış məntəqəsinin qalıqları görünürdü.

Urud qalasının adı mənbələrdə 450-ci il hadisələrindən bəhs edilərkən çəkilir. Qala 1104-cü ildə Səlcuqlar, 1386-cı ildə Əmir Teymur, 1407-ci ildə Qara Yusif tərəfindən fəth edilmişdir.

03.07.1968-ci ildə ermənilər Urud kəndinin adını dəyişib **Vorotan**, Urud qalasının adını isə **Vorotanberd** qoymuşlar.

Urud kəndində 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bu kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçmüşlər.

URUD CASTLE

A Turkish castle in the suburbs of Urud (since 03.07.1968 Vorotan) village in Garakilsa (since 01.03.1940 Sissian) of Zangazur area.

Located on the high, abyss top of the rock, the castle was surrounded by the deep valley of the Bazarchay River from three sides and by a wall from one side. According to the information of the local people, there was a secret way from the top of the castle to the river. There could be seen the remnants of a dwelling place with a km of length approximately half of a km aloof the feet of the castle-rock.

The name of Urud castle was mentioned in the sources, when speaking about the events of the year of 450. The castle was conquered by Saljugs in 1104, by Emir Teymour in 1386 and by Gara Youssif in 1407.

Armenians changed the name of Urud into Vorotan in 03.07.1968 and the name of Urud castle - into Vorotanberd.

Only Azerbaijani Turks lived in Urud village until 1988. the first Armenians moved to this village after the massacre of the western Azerbaijani Turks in 1988.

ƏDƏBİYYAT: Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.115-116; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.77-82; M.Urud. Urud, B., 2002, səh.27.

Qədim türk qalası Urud (V yüzil).

An ancient Turkish castle Urud (the 5th century).

Urud qalasının və Qala düzünün uzaqdan görünüşü.

A distance view of Urud castle and the castle field.

MASDƏRƏ MƏBƏDİ

Talın rayonunun Masdərə (21.01.1965-ci ildən Dalarik) kəndində, Masdərə çayı kənarında V-VII yüzillərə aid qədim arman-türk məbədi.

Günbəzli məbəd tipində inşa edilmiş məbəd öz adını Masdərə kəndindən almış, "Masdərə" toponimi isə "Masların dərəsi", "Mas dərəsi" anlamında "Mas" və "dərə" sözlərindən yaranmışdır. Maslar bütün Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində qədimdən məskunlaşan Sak türklərinin bir qolu olmuş, Massaget, Masallı, Masazır, Maştağa, Masis, Mesxet, Xaçmas toponimlərində öz adını günümüze qədər yaşatmışdır.

Masdərə kəndində qədimdən Türk-Oğuz boyları yaşamış, burada ilk ermənilər XVIII yüzilin əvvəllərində görünməyə başlamışlar.

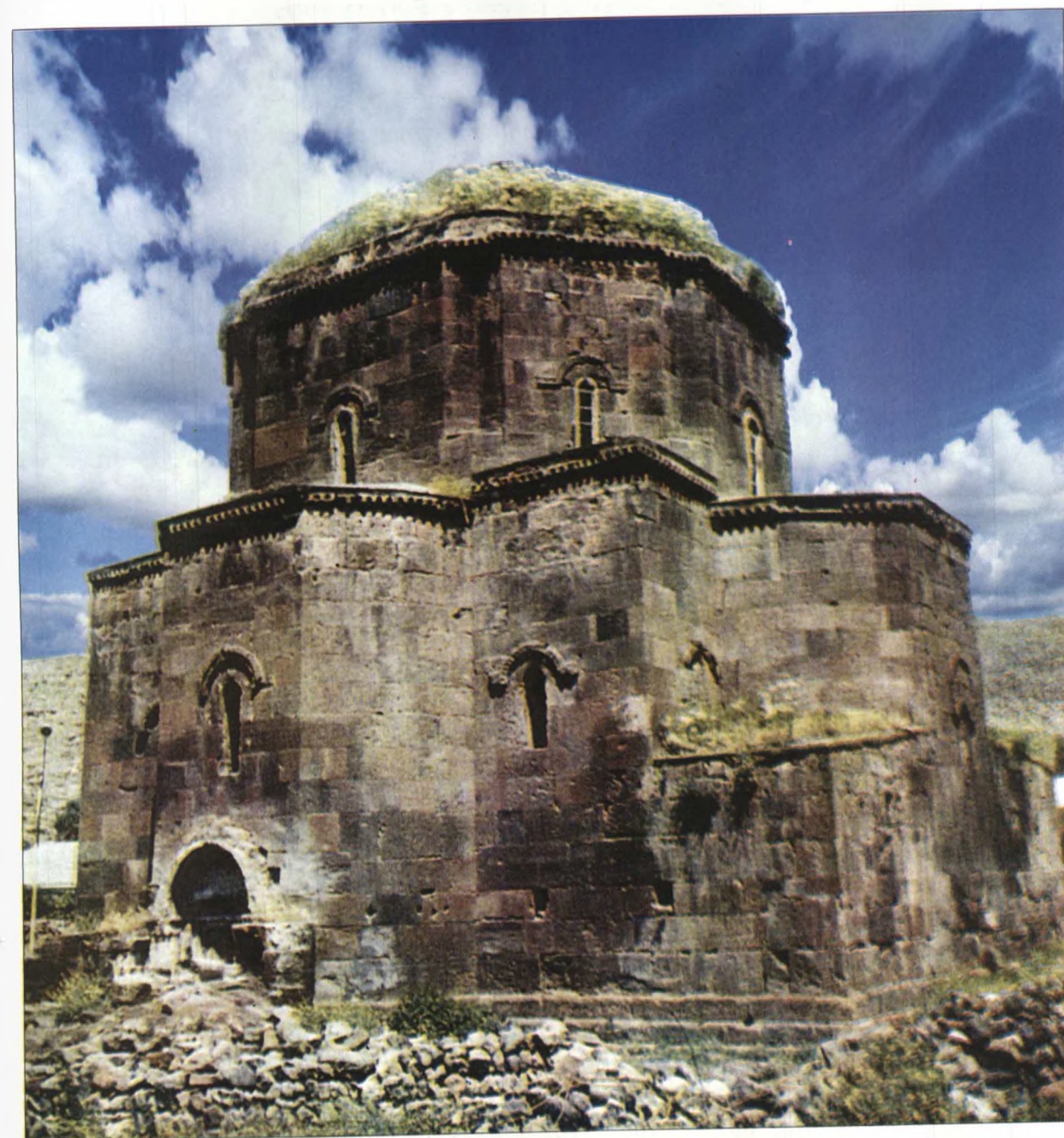
MASDARA TEMPLE

An ancient Arman-Turkish temple referring to the 5th-7th centuries on the bank of the Masara River in Masdara (since 21.01.1965 Dalarik) village.

Built in the form of a temple with cupola, the temple borrowed its name from Masdara village, a geographical name of Masdara arose from the words mas and dara in the meaning of valley of Mases or Mas' valley. Mas tribe was one of the branches of Sak Turks, who lived in the Caucasus, including the territories of the Western Azerbaijan since ancient times and it preserved its name in geographical names as Massaget, Masalli, Massazir, Mashtagha, Masis, Meskhet and Khachmaz up to present days.

Since ancient times Turkish-Oghuz tribes lived in Masdara village, the first Armenians appeared in this village at the beginning of the 18th century.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П.,1852, стр.286; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №259; Н.Г.Бунятов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.52; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.43; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.7; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.158-161.

Qədim arman-türk məbədi Masdərənin ümumi görünüşü (V-VII yüzillər).

General view of an ancient Arman-Turkish temple Masdara (the 5th-7th centuries).

AŞELİŞAD//XORVİRAB MƏBƏDİ

Vedibasas mahalının aran hissəsində, Araz çayı sahilində, qədim Artaşad şəhərinin xarabalıqları yerində, qaya üstə qədim türk qala-məbədi.

Maarifçi Qriqori Armaniyada xristianlığı yaymaq istərkən çar **Turadat** (ermənicə **Tiridat//Trdat**) (286-343) tərəfindən 13 il burada quyu-zindənda saxlanmışdır.

Sasani hökmdarı II Şapurun (309-379) vaxtında şəhər tamamilə yerlə-yeksan edilmiş, Qriqorinin quyuya salındığı həmin yerdə VI yüzildə məbəd tikilmiş və bu yer ətraf camaatın ziyarətgahına çevrilmişdir. Sonrakı yüzillərdə məbədə yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Məbədin yerləşdiyi Artaşad şəhəri e. ə. 2-ci yüzilin ortalarında Armaniya türk hökmdarı Artaş tərəfindən salınmış və tarix boyu burada qədim Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Məbədin ilkin – Aşelişad (As-eli-şad) adı da onun türk xalqına mənsubluğunu təsdiq edir. Xorvirab ərazisinə ilk ermənilər (1 ailədə 6 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ASHELISHAD//KHORVIRAB TEMPLE

An ancient Turkish castle-temple on the rock in the place of the ruins of ancient Artashad city on the bank of the Araz River in the lowland part of Vedibassar area.

When Grigori Enlightener wanted to spread Christianity in Armaniya Turadat (in Armenian Tiridat//Trdat) (286-343), the tsar, kept him in the well-prison for 13 years here.

The city was completely smashed down during the period of the Sassani ruler Shapur II (309-379), in the place, where Grigori was thrown into the well, was built a temple in the 6th century and this place became a pilgrimage for surrounding people. During later centuries, new buildings were added to the temple.

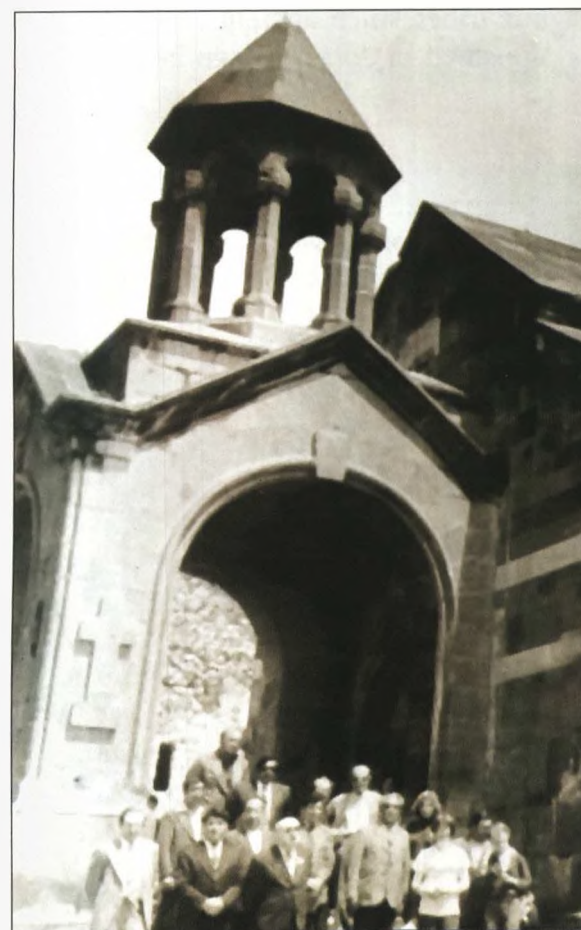
Artashad city, where the temple was located, had been built by Artash, the Turkish ruler of Armaniya, in the middle of the 2nd century BC and historically, ancient Turkish-Oghuz tribes lived here. The initial name of the temple - Ashelishad (As-eli-shad - Hearth joyful As) also affirms that Turkish-Oghuz tribes lived there. The first Armenians (6 persons in 1 family) came here in 1928-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.271-273, 555-556, 685; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.159; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №185; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.126-127; М.Каланкатуклу. Албанија тарихи, В., 1993, səh.21-22; С.А.Мамедов. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв., Б., 1993, стр.42; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, I c., В., 2000, səh. 458-460.

Qədim türk məbədi olan Xorvirabın uzaqdan görünüşü (VI yüzil).

A distance view of an ancient Turkish temple Khorvirab (the 6th century).

Xorvirab məbədinin yaxından görünüşü.

A close view of Khorvirab temple.

AVAN MƏBƏDİ

Qırxbulaq mahalında, Ellər (12.10.1961-ci ildən – Abovyan) rayonunun Avan kəndində, İrəvandan Baş Gərnியə gedən yolun üstündə qədim arman-türk xristian məbədi. 592-598-ci illərdə tikilmişdir.

Hazırda yarımdağılmış vəziyyətdədir.

1939-1941-ci illərdə məbəd yenidən bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Avan kəndinə ilk ermənilər (38 ailədə 174 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

AVAN TEMPLE

An ancient Arman-turkish temple on the way from Iravan to Bash Garni, in Avan village of Ellar (Abovian since 12.10.1961) district in Girkhbulag area. It was built in 529-598.

At present, it is in the half-ruined condition.

The temple was again restored in 1939-1941 and a number of Armenian elements were added to it.

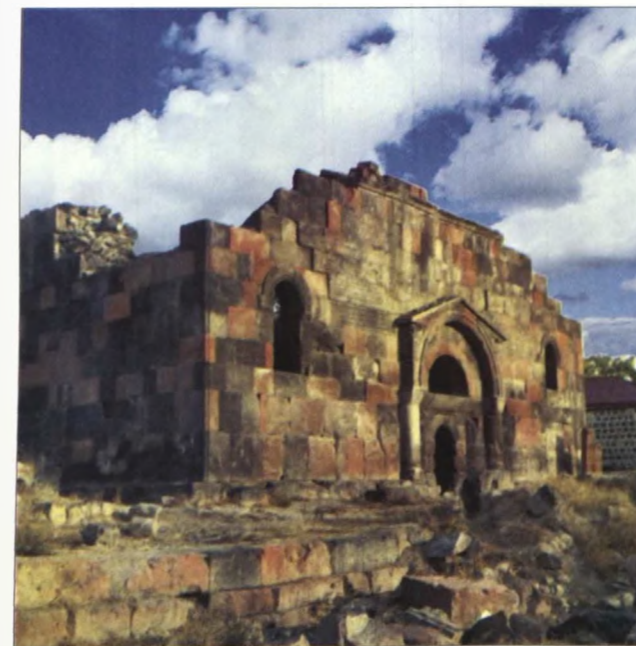
Being the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times, the first Armenians (174 persons in 38 families) appeared in Avan village in 1828-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П., 1852, стр.35; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.53; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.39; Г.О. Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр. 5; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II c., B., 2002, səh.541-543.

Qədim arman-türk məbədi Avanın müxtəlif görünüşləri (VI yüzil).

Different views of an ancient Arman-Turkish temple Avan (the 6th century).

UZUNLAR MƏBƏDİ

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonunun Uzunlar (30.09.1968-ci ildən – Odzun) kəndində VI yüzilin sonu-VII yüzilin əvvəlinə aid qədim Türk-Oğuz məbədi.

Gümbəzli bazilika üslubunda tikilmiş məbəd öz adını Uzunlar kəndindən almış, "Uzunlar" toponimi isə qədim Uz türk tayfasının adını bildirməklə "Uzun" sözündən və -lar cəm şəkilçisindən yaranmışdır.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Uzunlar kəndinə ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində göçürülmüşlər.

UZUNLAR TEMPLE

An ancient Turkish-Oghuz temple referring to the end of the 6th and to the beginning of the 7th centuries in Uzunlar (since 30.09.1968 Odzun) village of Allahverdi (Tumanian since 19.09.1969) district.

Built in the style of cupola-basilics, the temple borrowed its name from Uzunlar village, and that word in its turn was created of the words uzun having come from the name of Uz Turkish tribe and plural suffix -lar.

Uzunlar village had been the mother hearth of ancient Turkish-Oghuz tribes, the first Armenians moved to this village at the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.54-55; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.40; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.40; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.100; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.5-6; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.29-33.

Qədim türk məbədi Uzunların ümumi görünüşü
(VI-VII yüzillər).

General view of an ancient Turkish temple Uzunlar
(the 6th-7th centuries).

YAĞAVERD MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Yağaverd (erməni tələffüzündə – Yeğvard) kəndi ərazisində VI-VII yüzillərə aid qədim arman-türk məbədi.

Üçnefli bazilika üslubunda tikilmiş məbədin bu gün ancaq 1,5-2 m hündürlüyündə qalıqları qalmaqdadır.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Yağaverd kəndinə ermənilərin ilk gəlişi XVIII yüzilə təsadüf edir.

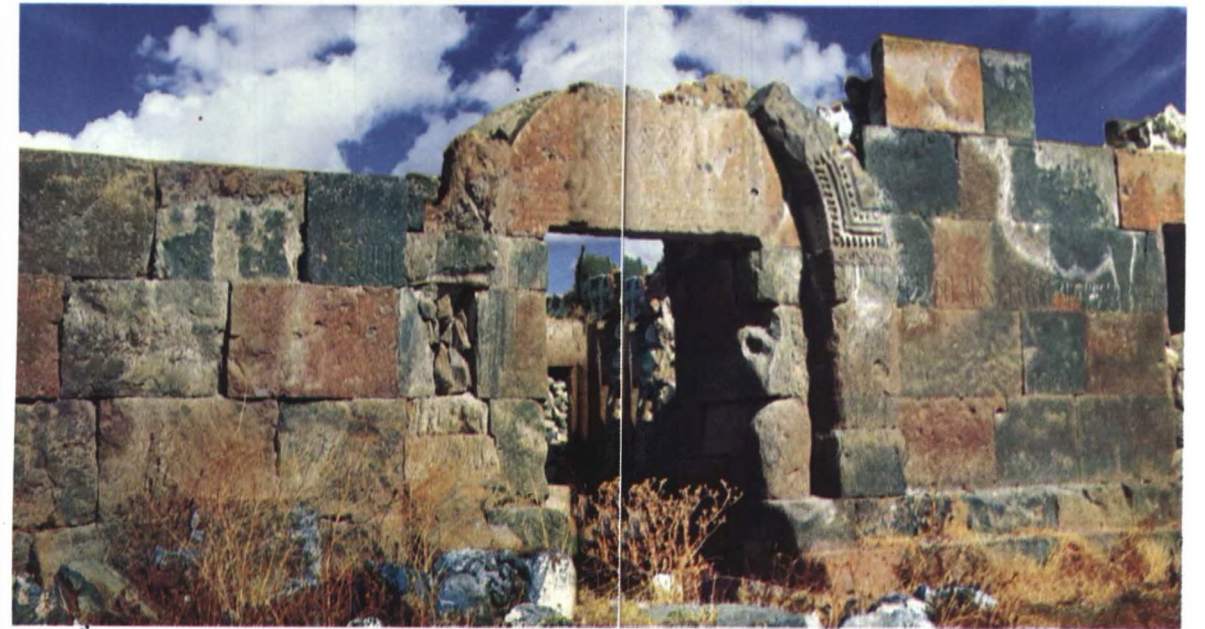
YAGHAVERD TEMPLE

An ancient Arman-Turkish temple referring to the 6th-7th centuries in the territory of Gaghaverd (in Armenian pronunciation Yeghvard) village of Ashtarak district.

Built in the style of three-cornered basilics, only 1.5-2 m of height of remnants of this temple are preserving in our days.

Yaghaverd village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first appearing of Armenians in this village comes across of the 18th century.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.37; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.113-116.

**Qədim türk məbədi Yağaverdin xarabalıqları
(VI-VII yüzillər).**

**The ruins of an ancient Turkish temple Yaghaverdi
(the 6th-7th centuries).**

PUTQUN//PUTQNI MƏBƏDİ

Qırxbulaq mahalında, Ellər (12.10.1961-ci ildən – Abovyan) rayonunun Putqun//Putqni kəndində VI yüzilin sonları-VII yüzilin əvvəllərinə aid qədim arman-türk məbədi.

Eni 13,7 m, uzunluğu 29,9 m olan dördküncü bu bazilika bölgədə qədim arman-türk mədəniyyətinin parlaq nümunələrindəndir. Lakin təəssüf ki, VI-VII yüzillərdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda izi-tozu belə olmayan haylar bu gün başqa abidələrimiz kimi, bu abidəmizi də özlərinə çıxmaqda davam edirlər. Halbuki abidənin adı da onun türklərə – Qun//Hun budununa (boyuna) məxsusluğunu aydın göstərir.

Putqni kəndinə ermənilərin ilk gəlişi XVIII yüzilə təsadüf edir.

PUTGNI TEMPLE

An ancient Arman-Turkish temple referring to the end of the 6th and to the beginning of the 7th centuries in Putgni village of Ellar (since 12.10.1961 Abovian) district in Girkhbulag area.

Having got 13.7 m of width, 29.9 m of length this fore-cornered temple is one of the brightest examples of ancient Arman-Turkish culture. Unfortunately, Armenians, not having any traces in the Southern Caucasus, including the Western Azerbaijan in the 6th-7th centuries, continue considering this monument as if of their own, as the do with our other monuments. Although, even the name of the monument openly shows that it belonged to Turks - to their Gun//Hun branch.

The first coming of Armenians to Putgni village comes across with the 18th century.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.43-45; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.38-39; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.105-107; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.4; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II cild, B., 2002, səh.631-632.

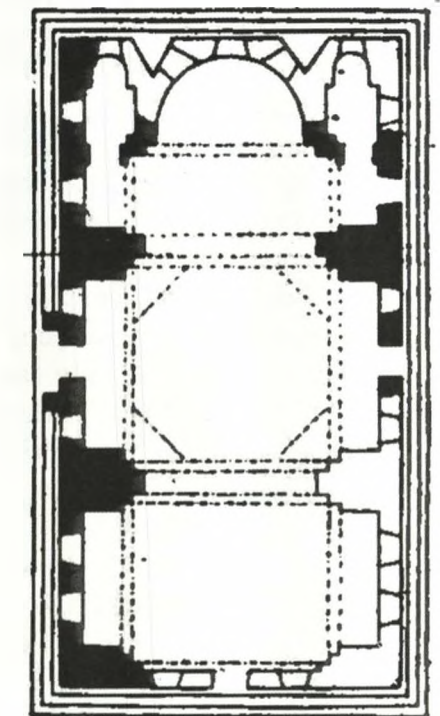
Putqun//Putqni türk məbədi xarabalıqlarının ümumi görünüşü (VI-VII yüzillər).

General view of the ruins of Putgni Turkish temple (the 6th-7th centuries).

Putqun//Putqni məbədi xarabalıqlarının bir görünüşü.

A look of the ruins of Putgni temple.

Putqun//Putqni məbədinin planı.

The plan of Putgni temple.

ÜÇKİLSƏ//EÇMİƏDZİN MƏBƏDİ

Üçkilsə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, rayon mərkəzi olan Üçkilsə (qədim Vağarşabad) şəhərində arman-türk xristian məbədi.

IV yüzilin əvvəlində Armaniyada xristianlığın yayılmasına daha öncəki məbədlərin dağıdılması ilə başlayan Maarifçi Qriqori əvvəlcə ölkənin ən böyük və nüfuzlu ibadətگاهی olan Vağarşabaddakı məşhur atəşpərəstlik məbədini daş həsarə aldirmiş və az sonra (303-cü ildə) burada xristian məbədi ucaltmışdır.

V yüzildən başlayaraq bu məbəd dəfələrlə bərpa olunmuş, onun ilkin görkəmi tanınmaz dərəcədə dəyişdirilmiş, ona yeni-yeni tikililər əlavə edilmiş, xüsusilə XVII yüzildə böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Məbədin adının (Üçkilsə, Üçmüədzin) türkçə olması, arman-türk hökmdarı Tiridat tərəfindən tikilməsi və yüzillər boyu xristian arman-türk xalqına xidmət etməsi onun türk mədəniyyət nümunəsi olduğunu təsdiq edir.

VII yüzildən etibarən bölgədə müsəlmanlığın qəbulu ilə bağlı məbəd xristianlığını qoruyub saxlayan arman-türk xristian azlığının dini icma mərkəzi kimi fəaliyyətini davam etdirmiş, 1443-cü ildən etibarən İrandan və Türkiyədən bu yerlərə köçüb gəlməyə başlayan ermənilərin dini mərkəzinə çevrilmişdir.

UCHKILSA//ECHMIADZIN TEMPLE

An Arman-Turkish temple in Uchkilsa (ancient Vagharshabad) town being the center of Uchkilsa (since 12.03.1945 Echmiadzin) district.

When Grigori Enlightener began spreading Christianity in Armaniya at the beginning of the 4th century, he began smashing the temples having existed before him and fenced the biggest and the most authoritative sanctuary of fire worshippers in Varghashabad and shortly after it (in 303), he rose a Christian temple here.

Since the 5th century the temple was repeatedly restored, its initial look had changed in an unrecognizable degree, new and new buildings had been added to it. It especially ran great changes during the 17th century.

Having got the Turkish name (Uchkilsa, Uchmiadzin in Turkish means three churches), being built by the Arman-Turkish ruler Tiridat and serving Christian Arman-Turks for many centuries affirm that this temple is the example of the Turkish culture.

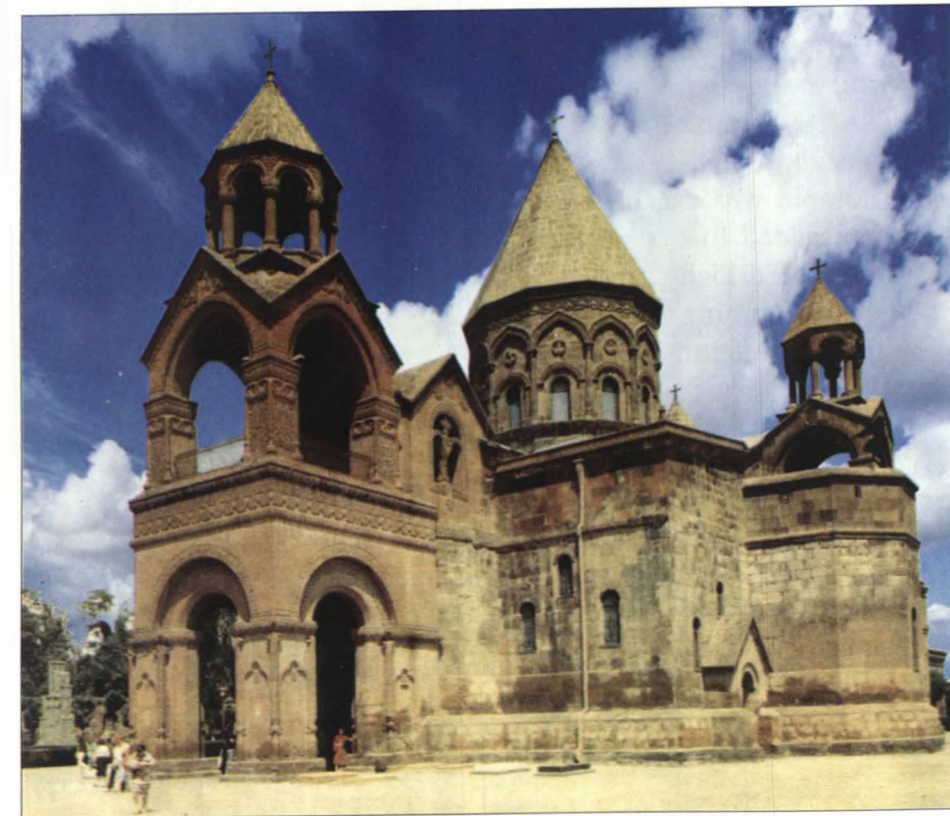
As Islam was accepted in the territory since the 7th century, tis temple continued its existence as a religious community center for those minorities who preserved their Christianity and became a religious center of Armenians having moved from Iran and Turkey since 1443.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.292-306, 667; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр. 171; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.36-37; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973,стр. 4; М.Каланкатуку. Albaniya tarixi, В., 1993, səh.21-23; J.Şardən. Səyahətnamə, В., 1994, səh.22.

Arman-türk xristian məbədi Üçkilsənin müxtəlif görünüşləri (VII yüzil).

Different views of an Arman-Turkish Christian temple (the 7th century).

MÜQƏDDƏS RİPSİME MƏBƏDİ

Üçkilsə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, Üçkilsə məbədidən təxminən 1 km şərqdə arman-türk xristian məbədi.

III yüzilin sonlarında öz rəfiqələri ilə Romadan Armaniyaya qaçıb, Vağarşabad şəhərində sığınacaq tapan, sonra isə burada çar **Turadatın** (ermənicə **Tiridat//Trdat**) qəzəbinə gələn bakirə Ripsimenin şəhid olduğu yerdə IV yüzilin əvvəllərində Maarifçi Qriqori tərəfindən sovməə ucaldılmış, 618-ci ildə isə katolikos Qamata (ermənicə “Komitas” – Ə.Ə.) (612-621) həmin sovməənin yerində əzəmətli məbəd tikdirmişdir.

Sonrakı yüzillərdə məbəd kompleksinə yeni tikililər artırılmış, 1653-cü ildə isə köklü şəkildə bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə olunmuşdur.

Məbədin ətrafında yerləşən kəndlərdə tarix boyu Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Bu yerlərə ermənilərin ilk gəlişi XV yüzilin ortalarına təsadüf edir.

SAINT RIPSİME TEMPLE

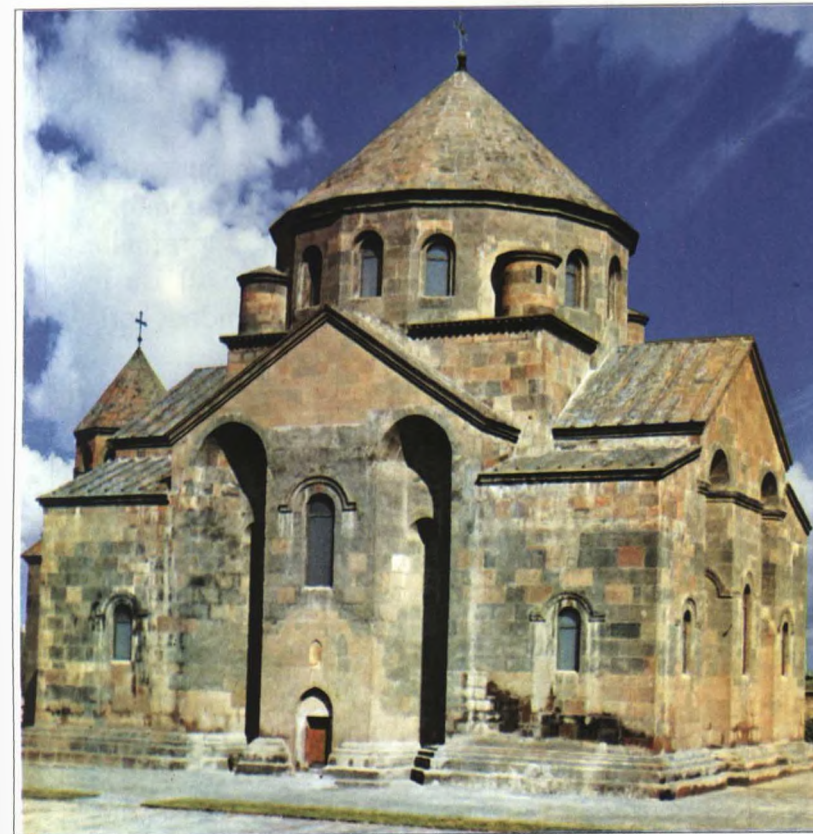
An Arman-Turkish temple approximately 1 km to the east of Uchkilsa temple in the territory of Uchkilsa (since 12.03.1945 Echmiadzin) district.

Having run to Armaniya from Rome with her girl friends and finding a shelter in Vagharshabad town, a virgin Ripsime ran the rage of the tsar Turadat (in Armenian Tiridat//Trdat) and became the martyr. Grigori Enlightener rose a small praying temple in the place of Ripsime's death at the beginning of the 4th century and the Catholicos Gamata (in Armenian Komitas - A. A.) (612-621) built a sublime temple in its place in the year of 618.

New buildings had been raised in the temple complex during later centuries. The temple was cardinaly restored in 1653 and a number of Armenian elements were added to it.

Historically Turkish-Oghuz tribes lived in the surrounding villages of the temple. The first coming of Armenians to these places comes across with the middle of the 15th century.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.682; Х.Ф.Б.Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр.297-410; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.54-55; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.40-41; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.6; М.Kalankatuklu. Albaniya tarixi, В., 1993, səh.21-23.

Müqəddəs Ripsime arman-türk xristian məbədinin müxtəlif görünüşləri (VII yüzil).

Different views of the Saint Ripsime Arman-Turkish Christian temple (the 7th century).

QAYANA MƏBƏDİ

Üçkilse (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, Üçkilse məbədindən təxminən 0,5 km cənubda arman-türk xristian məbədi.

III yüzilin sonlarında öz rəfiqələri ilə Romadan Armaniyaya qaçan bakirə Ripsemenin dayəsi Qayananın (bəlkə də "Dayə ana") çar Turadatın qəzəbinə gələrək qətlə yetirilidiyi yerdə IV yüzilin əvvəllərində Maarifçi Qriqori tərəfindən sovməə tikilmiş, 630-cu ildə Əzrənin patriarxlığı dövründə (628-640) isə bu sovməənin yerində məbəd ucaldılmışdır. 1652-ci ildə məbəd yenidən bərpa edilmiş, bu vaxt ona bir çox erməni elementləri əlavə olunmuşdur.

Məbədin ətrafında yerləşən kəndlərdə tarix boyu Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Bu yerlərə ermənilərin ilk gəlişi XV yüzilin ortalarına təsadüf edir.

GAYANA TEMPLE

An Arman-Turkish Christian temple approximately 0.5 km to the south of Uchklsa temple in the territory of Uchkilsa (since 12.03.1945 Echmiadzin) district.

Virgin Ripsime's nurse (perhaps, "nurse-mother") Gayana, running from Rome to Armaniya together with her girl friends at the end of the 3rd century, was killed by the tsar Turadat. At the beginning of the 4th century, Grigori Enlightener built a praying house in the place, where she had been killed. In the period of Azra's patriarchy (628-640) there was built a temple in the place of that praying house in the year of 630. The temple was restored again in 1652 and a number of Armenian elements were added to it.

Historically, Turkish-Oghuz tribes lived in the villages surrounding the temple. The first coming of Armenians to these places comes across with the middle of the 15th century.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.682; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.171; Х.Ф.Б. Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр. 297-407; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 41-42; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр. 101; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.5; М.Калкатуку. Albaniya tarixi, В., 1993, səh.21-23.

Qayana arman-türk xristian məbədinin müxtəlif görünüşləri (VII yüzil).

Different views of Gayana Arman-Turkish Christian temple (the 7th century).

DVİN SARAYI VƏ MƏBƏDİ

Gərnibasar mahalında, Qəmərli (04.09.1945-ci ildən – Artaşat) rayonunun Dvin kəndinin xarabalıqlarında aşkar edilmiş qədim saray və məbəd qalıqları.

Mənbələr 350-ci ildə Arman çarı II Xosrov tərəfindən salınmış və Armaniyanın paytaxtına çevrilmiş Dvin şəhərindəki həmin məbəd (22 m X 43 m) 572-ci ildə farslar tərəfindən dağıdılmış, sonra türksoylu Sembət Baqrət (608-615) tərəfindən yenidən tikilməyə başlanmış və az sonra katolikos Qamata (612-621) tərəfindən tamamlanmışdır.

893-cü il zəlzələsi zamanı məbəd, 1236-cı ildə monqol-tatar hücumları zamanı isə Dvin şəhəri tamamilə yerlə-yeksan olunmuşdur.

Dvinlilər qədimdən atəşpərəst olmuş, IV yüzildə Armaniyada xristianlığı qəbul etmişdilər. 450-ci ildə Arman knyazları Dvinə yığışaraq xristianlıqdan imtina etmiş, təzədən öz əvvəlki dinlərinə – atəşpərəstliyə qayıtmışdılar.

Dvin saray və məbəd qalıqlarının aşkar edildiyi Dvin kəndində 1828-ci ilə qədər ancaq Azər türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (36 ailədə 132 nəfər) 1828-ci ildə İranın Xoy və Salmas şəhərlərindən köçürülüb gətirilmişlər.

DVİN PALACE AND TEMPLE

The remnants of an ancient palace and temple, having been found in the ruins of Dvin village in Gamarli (since 04.09.1945 Artashat) district.

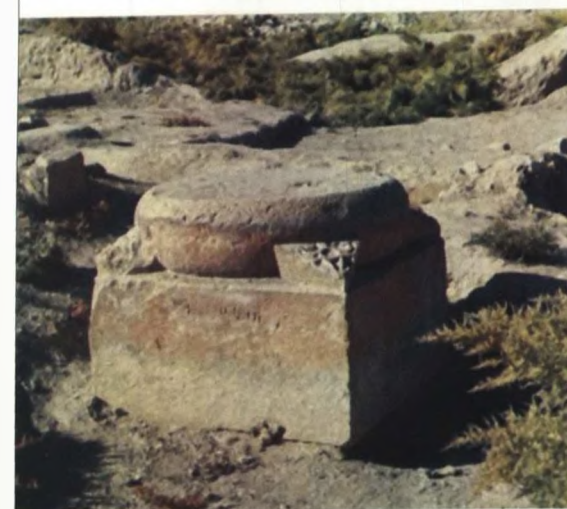
Sources indicate that the temple (22 m x 43 m) was located in Dvin town, which had been built by Khosrov II, the tsar of Arman, in the year of 350. Persians destroyed it in 572, then, Turkish origin Sembət Bagrat (608-615) began building it again, which was later completed by catholicos Gamata (612-615).

The temple was completely smashed during the earthquake in 893 and during the attacks of Mongol-Tatars, the same fate met Dvin town.

The dwellers of Dvin were fire worshippers since ancient times and Armaniya accepted Christianity in the 4th century. Arman dukes gathered in Dvin in 450 and refused from Christianity returning to their previous religion - fire worshipping.

Only Azeri Turks lived in Dvin village, where the remnants of the Dvin palace and temple had been found, until 1828. The first Armenians (132 persons in 36 families) came to the village in 1828 having moved from Khoy and Salmas cities, Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.273-276; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №123; М.Хоренский. История Армении, М., 1893, стр. 148; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.39-40, 46; Ə.Ələkbərli, "Qərbi Azərbaycan", I cild, B., 2000, səh.458-460; Ə.Ələkbərli, "Qərbi Azərbaycan", II cild, B., 2002, səh.425-428.

Qədim arman-türk abidəsi olan Dvin məbədi və sarayının qalıqları (VII yüzil).

The remnants of Dvin temple and palace, an ancient Arman-Turkish monument (the 7th century).

QIRMIZIVƏNG

Əştərək rayonu ərazisində VII yüzil arman-türk xristian məbədi.

6 m x 7,5 m ölçülü bu məbəd Qərbi Azərbaycan ərazisində kirəmit dam örtüyü olduğu kimi qalan ən qədim tikili sayılır. Məbədin Qırmızivəng adı da həmin qırmızı kirəmitdən yaranmışdır. Ermənilər məbədin azərbaycanca Qırmızivəng adını sətri tərcümə edərək “Karmravor“ (karmir – ermənicədə qırmızı deməkdir) qoymuşlar.

Məbəd 1950-ci ildə bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Məbədin yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, burada ilk ermənilər XVIII yüzildən etibarən görünməyə başlamışlar.

GIRMIZIVANG

An Arman-Turkish temple of the 7th century in the territory of Ashtarak district.

This temple with 6 m x 7.5 m measures is considered the most ancient building with tile roof cover in the territory of the Western Azerbaijan. The name of the temple came forth from that red tile. Armenians translated the temple's Azerbaijani name word for word and named it as Karmravor (karmir in Armenian means red).

When the temple restored in 1950, a number of Armenian elements were added to it.

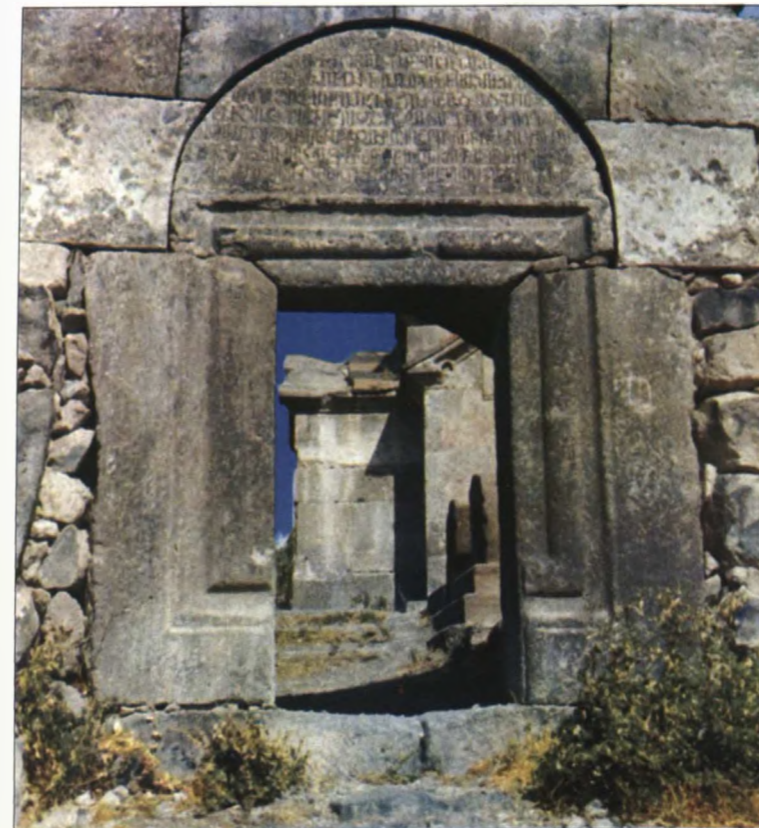
The territories where the temple is located had been the mother hearths of Turkish-Oghuz tribes since ancient times, the first Armenians appeared here since the 18th century.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.48; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.42-43; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.5.

Qırmızivəng arman-türk məbədinin ümumi görünüşü (VII yüzil).

General view of Girmizivang Arman-Turkish temple (the 7th century).

Qırmızivəng məbədinin giriş qapısı.

The entrance door of Girmizivang temple.

QARQAVƏNG

Əştərək rayonu ərazisində, Yağavərd (erməni tələffüzündə – Yeğvard) kəndindən 3 km aralıda qədim arman-türk xristian mədəbi.

662-681-ci illərdə Ərməniyədə ərəb canişini olmuş türksoylu Qriqor Mami-konean tərəfindən tikilmişdir. 8 absidli, çoxüzlü məbədin daxili 8,5 m-dir.

Məbəd 1948-ci ildə bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində qədimdən məskunlaşan və bir çox topo-nimlərdə (Qarni, Karbi və s.) izlərini qoyan Qarqar türklərinin adını daşıyan məbədi bu ərazilərə çox-çox sonralar gəlmiş ermənilər nəinki özlərinə çıxmış, həm də onun adını erməniləşdirərək **Zoravar** qoymuşlar.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan bu ərazilərə, o cümlədən Yağavərd kəndinə ermənilərin ilk gəlişi XVIII yüzilə təsadüf edir.

GARGAVANG

An ancient Arman-Turkish Christian temple 3 km aloof of Yaghaverd (in Armenian pronunciation Yeghvard) village in the territory of Ashtarak district.

It was built by Turkish origin Grigor Mamikonean, an Arabian vicegerent in Armaniya during 662-681. Eight cornered, many-faced temple's inside is 8.5 m.

The temple restored in 1948, when a number of Armenian elements were added to it.

Though located in the territory of the Western Azerbaijan since ancient times and leaving their traces in a number of geographical names (Garni, Karbi etc.) - Gargar Turks, whose name carried the temple, nevertheless, Armenians who came to these territories during later centuries, declared the castle of their own, even Armenizing its name as Zoravar.

Being the mother hearths of Turkish-Oghuz tribes since ancient times to these territories, including Yaghaverd village, Armenians first appearing to these territories comes across with the 18th century.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.60-62; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.45-46; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.5; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.113-116.

Qarqavəng türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (VII yüzillər).

Different views of Garavang Turkish temple (the 7th century).

TALIN MƏBƏDİ

Talın rayonunun mərkəzi olan Talın kəndində, Alagöz dağının döşündə qədim arman-türk xristian məbədi.

35 m x 18 m ölçülü məbədin sütunlarından birindəki yazıda türksoylu Baqratilər sülaləsindən hökmdar Sembatın (977-989) adının çəkilməsi onun X yüzil abidəsi olması ideyasını doğurmuşdur. Əslində isə məbəd VII yüzildə inşa edilmişdir.

1840-cı il zəlzələsi zamanı məbəd xeyli dağıntılara məruz qalmış, gümbəzi bütünlüklə uçulub tökülmüşdür.

Qədimdən Türk-Oğuz tayfalarının anayurdu olan Talın kəndində 1828-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (29 ailədə 166 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

1947-ci ildə məbəd ermənilər tərəfindən bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

TALIN TEMPLE

An ancient Arman-Turkish Christian temple on the plate of the Alagöz Mountain in the center of Talin district - Talin village.

In the writing on one of the columns of 35 m x 18 m measured temple the mentioning of Turkish origin Sembat's (977-989) name from the Bagratis dynasty gave a birth to an idea that it was the monument of the 10th century. But, in fact, the temple was built in the 7th century.

During the earthquake in 1840, the temple ran demolitions. Its cupola completely smashed down.

Talin village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times, only Azerbaijani Turks lived there until 1828. The first Armenians (166 persons in 29 families) appeared in the village in 1830, having moved from Turkey.

When Armenians restored the temple in 1947, they added a number of Armenian elements to it.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.286, 575-578; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №266; Х.Ф.Б. Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр.416-418; Н.Г. Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.40-43; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.45; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.101-104.

Talın türk məbədinin xarabalıqları (VII yüzil).

The ruins of Talin Turkish temple (the 7th century).

QAMSARAKAN MƏBƏDİ

Talın mahalı ərazisində, Talın rayonunun Yuxarı Talın kəndində qədim arman-türk atəşpərəstlik məbədi. Abidənin atəşpərəstlik məbədi olması onun adından da (Qam – atəşpərəstlik kahinlərinə verilən addır) öz əksini tapmışdır. Qamsarakan – yəni **As ərlərinin atəşpərəstlik məbədi**.

Məbədin tikilmə tarixi onun kitabələrində aydın göstərilmişdir: VII yüzilin son rübü. Məbəd knyaz Nerses Qamsarakan tərəfindən tikildiyi üçün **Qamsarakan məbədi**, Talın kəndində mövcud olan ikinci, həm də nisbətən kiçik məbəd olduğu üçün isə **Kiçik Talın məbədi** adları ilə mənbələrə düşmüşdür.

1947-1948-ci illərdə məbəd ermənilər tərəfindən bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Talın kəndində 1828-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (29 ailədə 166 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

GAMSARAKAN TEMPLE

An ancient Arman-Turkish fire worshippers' temple in Yukhari Talin vilage of Talin district in the territory of Talin area.

The monument's being of fire worshipping was reflected in its name as well (Gam is the name given to fire worshipping priests). Gamsarakan - fire worshipping temple of As fighters.

The date of the building of the temple was openly shown in its inscriptions^ the last quarter of the 7th century. The temple entered the sources as Gamsarakan temple because of the name of its founder - Duke Nerses Gamsarakan. As the temple was the second one in Talin village being smaller than the first one, it was given the name of Small Talin temple as well.

When Armenians restored the temple in 1947-1948, they added a number of Armenian elements to it.

Only Azerbaijani Turks lived in Talin village until 1828, which had been the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (166 persons in 29 families) came to the village in 1830, having moved from Turkey.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.575-578; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №266; В.М. Арутюнян, С.А. Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.42.

Qamsarakan türk məbədinin bərpadan qabaqkı görünüşü (VII yüzil).

The view of Gamsarakan Turkish temple before the restoration (the 7th century).

GÖY MƏLƏKLƏRİ MƏBƏDİ

Üçkilə (12.03.1945-ci ildən – Eçmiədzin) rayonu ərazisində, İrəvan-Üçkilə yolunun 18 km-də, Üçkilə şəhəri yaxınlığında qədim arman-türk məbədi.

VII yüzilin 2-ci yarısında katolikos Nerses (641-661) tərəfindən tikilmiş, X yüzildə güclü zəlzələ nəticəsində yerlə-yeksan olmuş, 1901-1907-ci illərdə arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmişdir. Məbədin xarabalıqları yanında onunla eyni vaxtda tikilmiş saray da aşkar olunmuşdur.

Buradan tapılan 2,7 m hündürlüyündə daş sütun üzərindəki Urartu çarı Rusaya (e. ə. 740-714) məxsus 47 sətir mixi yazı nümunəsi bu məbədin hansısa daha qədim bir məbədin yerində ucaldıldığı fikrini söyləməyə əsas verir.

Hazırda ermənilərin **Zvartnos** adı ilə dünyaya təqdim etdikləri məbəd əslində qədim türk mədəniyyət nümunəsidir. Məbədin ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələrinə ermənilərin ilk gəlişi XVI-XVII yüzillərə, kütləvi gəlişi isə XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

TEMPLE OF THE SKY ANGELS

An ancient Arman-Turkish temple near Uchkilsa town in the 18-th km of Iravan-Uchkilsa way in the territory of Uchkilsa (since 12.03.1945 Echmiadzin) district.

It was built by catholicos Nerses (641-661) in the second half of the 7th century, but was smashed down during the mighty earthquake in the 10th century and was found by archaeologists during 1901-1907. A palace was brought to light near the remnants of the temple, which was built at the same time with it.

On a stone column of 2.7 m of height, having been found here, the example of cuneiform writing in 47 lines belonging to the Urartian tsar Russa (740-714 BC), gives a base that this temple was elevated on the place of some more ancient temple.

At present Armenians introduce this temple to the world under the name of Zvartnos, but, in fact, this temple is the example of the ancient Turkish culture. The first coming of Armenians to the dwelling places surrounding the temple comes across with the 16th-17th centuries, and their mass coming - to the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: Б.Б.Пиатровский. Урарту. (Древнейшее государство Закавказья), Л., 1939, стр.33; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.56-59; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.43-45; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.5.

Göy mələkləri türk məbədinin xarabalıqları (VII yüzil).

The ruins of the Sky Angels Turkish temple (the 7th century).

Göy mələkləri məbədinin təxmin edilən bərpa layihəsi.

An approximate restore project of the Sky Angels temple.

TALIŞ MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Talış (11.11.1970-ci ildən – Aruç) kəndində qədim arman-türk məbədi.

VII yüzilin 2-ci yarısında (661-662) ərəblərin Ərməniyyə canişini türksöylü Qriqor Mamikoneanın dövründə inşa edilmişdir. Günbəzli zal tipində olan ilk abidələrdəndir. Son vaxtlar arxeoloqlar tərəfindən məbədin yanında eyni vaxtda tikilmiş saray da aşkar edilmişdir.

34,6 m x 16,9 m ölçülü bu əzəmətli məbəd 1946-1948-ci illərdə bərpa olunaraq ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Talış məbədinin yerləşdiyi Talış kəndi qədimdən XIX yüzilin ortalarına qədər Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. XIX yüzilin 40-50-ci illərində kəndin bütün əhalisi zorla köçürülmüş, kəndə İrandan və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər (43 ailədə 370 nəfər) yerləşdirilmişdir.

TALISH TEMPLE

An ancient Arman-Turkish temple in Talish (since 11.11.1970 Aruch) village in Ashtarak district.

It was built in the period of Turkish origin Grigor Mamikonean, the vicegerent of Arabs in Armaniya, in the second half of the 7th century. It is one of the first monuments in the style of the hall with cupola. Recently archaeologists found a palace near the temple, which was built in the same time with the temple.

Armenians restored the sublime temple with 34.6 m x 16.9 m measures in 1946-1948, adding a number of Armenian elements to it.

Talish village, where Talish temple is located, was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times until the middle of the 19th century. In 40s-50s of the 19th century the whole population of the village were forcibly moved away and Armenians (370 persons in 43 families) having moved from Iran and Turkey were placed there.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.587-590; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.46-47; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.45; Н.М.Токарский, Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.61-63, 107-108; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.7; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.116.

Talış türk məbədi xarabalıqlarının ümumi görünüşləri (VII yüzil).

General views of the ruins of Talish Turkish temple (the 7th century).

AĞUDI ABİDƏSİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Ağudi (19.04.1991-ci ildən – Aqitu) kəndində qəbirüstü abidə.

VII yüzildə tikilmiş bu abidənin hündürlüyü 9 m-dir.

Ağudi kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, 1988-ci ilə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçmüşlər.

AGHUDI MONUMENT

An on-grave monument in Aghudi (since 19.04.1991 Aguti) village of Garakilsa (since 02.03.1940 Sissian) district in Zangazur area.

The height of this monument, which was built in the 7th century, is 9 m.

Aghudi village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times, only Azerbaijani Turks lived in the village until 1988. the first Armenians moved to the village after the massacre of the Western Azerbaijani Turks in 1988.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.63-64; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.48; Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.114-115; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.77-82.

Ağudi abidəsinin bərpadan sonrakı görünüşü.

The look of Aghudi monument after the restoration.

Qədim türk kəndi Ağudidə qəbirüstü abidənin bərpadan qabaqkı görünüşü (VII yüzil).

The look of on-grave monument in an ancient Turkish village Aghudi before the restoration (the 7th century).

AYSƏSİ MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Aysəsi (19.04.1991-ci ildən – Arates) kəndində alban-türk məbədi.

Hündür bir təpənin üstündə VII-VIII yüzillərdə inşa edilmiş məbəd 1270-ci ildə bərpa olunmuş, Amağu məbədinin tabeliyinə keçmiş və Siyuni mitropolitlərinin yay iqamətgahına çevrilmişdir.

1955-60-cı illər arasında bir neçə erməni tarixçisi və arxeoloqunun müşayiəti ilə Fransadan gəlmiş nümayəndə heyəti abidədə tədqiqat işləri aparmış, sonra abidəni bərpa etmək adı ilə onun üzərinə döymə üsulu ilə xaç şəkilləri həkk edilmiş, binanın ilk günəş şüası tutan hissəsindəki gümbəz dağıdılıb yerə tökülmüşdür.

1988-ci ilə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Həmin il azərbaycanlıların soyqırımından sonra kəndə ermənilər yiyələnmişlər.

AYSASSI TEMPLE

An Arman-Turkish temple in Aysassi (since 19.04.1991 Arates) village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in daralayaz area.

Elevated on a high hill in the 7th-8th centuries, the temple restored in 1270, passed to the subordination of Amaghu temple and became the summer residence of Siyuni Metropolitan.

Accompanied with some Armenian historians and archaeologists, the delegation from France carried out investigations in the monument during 1955-1960. Then they engraved cross signs on the monument and smashed the cupola down in the part of the temple, which first saw the rays of the sun.

Only Azerbaijani Turks lived in the village until 1988. After the massacre of Azerbaijanis the same year, Armenians appropriated the village.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.138-139; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №767; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.63-66; К.Дərələyəzli, Дərələyəz od içində, В., 2001 səh.113-114; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.135-139.

Aysəsi alban-türk məbədi xarabalıqlarının ümumi görünüşü (VII-VIII yüzillər).

General view of the ruins of Aysassi Alban-Turkish temple (the 7th-8th centuries).

HER-HER//QOŞAVƏNG MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Paşalı (19.04.1991-ci ildən – Vayk) rayonunun Her-her kəndindən 1 km şimal-şərqdə, dağlar qoynunda qədim alban-türk xristian məbədi.

Qoşa məbəddən ibarət olduğu üçün Qoşavəng adı ilə bizə gəlib çatmış məbəd VIII-IX yüzillərdə inşa olunmuş, sonrakı yüzillərdə ona bir sıra tikililər əlavə edilmişdir.

Her-her kəndi ətrafında olan qədim qəbiristanlıqda çoxlu qəbirüstü qoç daşları olmuş, bu daşların üzərində at, kişi, qadın, saz, qoyun, kəl və bəzi vəhşi heyvanların rəsmləri çəkilmişdi.

1880-ci illərə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. 1880-ci illərdə kəndə İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmiş ermənilər də (54 ailədə 492 nəfər) yerləşdirilmişlər.

HER-HER//GOSHAVANG TEMPLE

An ancient Alban-Turkish Christian temple in 1 km to the northeast of Her-Her village of Pashali (since 19.04.1991 Vayk) district in Daralayaz area.

Consisting of double (gosha) temples and that's why, reaching us under the name of Goshavang, the temple was built in the 8th-9th centuries. A number of buildings were added to it during the later centuries.

There were a number of on-grave ram stones in an ancient cemetery near Her-Her village with horse, man, woman, saz, sheep, buffalo and some wild animals' pictures on them.

Only Azerbaijani Turks lived in the village until 1880s. Armenians having moved from Iran and Turkey (492 persons in 54 families) were placed in the village in 1880s.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.334; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №745; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.101-106; К.Дərələyəzli. Dərələyəz od içində, В., 2001, səh.110; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.257.

Her-Her//Qoşavəng alban-türk məbədinin ümumi görünüşü (VIII-IX yüzillər).

General view of Her-Her//Goshavang Alban-Turkish temple (the 8th-9th centuries).

SIVƏNG QALASI VƏ MƏBƏDİ

Göyçə gölündəki adada qədim türk qalası və məbədi.

Hələ e. ə. 782-ci ildə Urartu çarı I Argiştinin Cənubi Qafqaza yürüşü ilə bağlı mənbələrdə Sivəng qalasından və məbəbindən bəhs olunur.

IV yüzildə Maarifçi Qriqori qədim bütperəstlik məbədi yerində yenisini tikdirmiş, sonra o dağılmış və 874-cü ildə onun yerində Siyuni hakimi Vasakın arvadı Qabur tərəfindən təzə məbəd ucaldılmışdır.

Məbəd 1664-cü ildə Xoca Sultan və Zal adlı şəxslər tərəfindən bərpa edilmişdir. Məbəd sonuncu dəfə 1740-cı ildə "bərpa edilmiş" və bir qədər sonra katolikosun bura gəlişi ilə bağlı "hər cür səliqəsizliyin izlərini" silmək adı ilə məbəddəki vaxtilə Mesrop Maştosun işlədiyi və əlyazmalarının qorunduğu nəhəng kitabxana məhv edilmiş, nadir kitab və əlyazmalar gölə tökülmüşdür.

Məbədin erməniləşdirilməsi də həmin dövrə təsadüf edir.

SIVANG CASTLE AND TEMPLE

An ancient Turkish castle and temple on the island in Goycha Lake.

Even in the sources connected with the march of Uratian tsar Argishtin I to the Southern Caucasus in 782 BC is spoken about Sivang castle and temple.

Grigori Enlightener elevated a new temple in the place of an ancient idolatry temple in the 4th century, later it was destroyed and a new temple was elevated on its place by Gabur, the wife of Siyuni ruler Vassak, in the year of 874.

The temple restored by the persons named as Khoja Sultan and Zal in 1664. The temple "restored" for the last time in 1740 and later on, connected with the visit of the catholicos in order "to wipe away the signs of different slovenliness" the destroyed the big library, where Masrop Mashtos had worked once, threw into the lake unique books and manuscripts.

Armenizing of the temple comes across with that period.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, с. 683-684; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.134-135; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.49; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.7.

Qədim türk qalası və məbədi Sivəngin
uzaqdan görünüşü
(IX yüzil).

A distance view of an ancient
Turkish castle and temple Sivang
(the 9th century).

NƏRƏDÜZ MƏBƏDİ VƏ QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏRİ

Göyçə mahalının Kəvər (13.04.1959-cu ildən – Kamo) rayonunun Nərədüz (erməni tələffüzündə – Noradus) kənd qəbiristanlığında alban-türk xristian məbədi və qəbirüstü abidələr.

Nərədüz məbədi IX yüzildə inşa edilmiş, sonra məbədin şimal tərəfində böyük qəbiristanlıq yaranmışdır. Burada qəbiristanlıqda XIII yüzilə aid xaç daşları ilə XIV yüzilin əvvəllərinə aid müsəlman qəbirüstü sənduqələrinin yanaşı mövcud olması bölgədə yerli arman-türk əhalinin xristianlıqdan müsəlmanlığa keçidinin məhz XIII yüzilin sonları – XIV yüzilin əvvəllərinə təsadüf etdiyini təsdiqləyir.

Nərədüz qəbiristanlığındakı sənduqə formalı qəbirüstü abidənin bir tərəfində qarşı-qarşıya dayanmış iki əjdaha təsvir edilmiş, digər tərəfində isə ərəb dilində aşağıdakı yazı oyulmuşdur: "Bu məzar Allahın mərhəmətinə yüksəlmiş mərhum şəhid ...dir. Yeddi yüz dördüncü il" (704-cü ili = 1304/05-ci miladi ili).

Nərədüz kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (105 ailədə 605 nəfər) 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

NARADUZ TEMPLE AND ON-GRAVE MONUMENTS

An Alban-Turkish Christian temple and on-grave monuments in Naraduz (in Armenian pronunciation Noradus) village cemetery in Kavar (since 13.04.1959 Kamo) district of Goycha area.

Naraduz temple was elevated in the 9th century and later there appeared a cemetery in the north of the temple. Existing of cross stones referring to the 13th century and Muslim on-grave boxes referring to the beginning of the 14th century side by side affirm that passing from Christianity to Islam of the Arman-Turkish population of the area comes across with the end of the 13th and beginning of the 14th centuries.

On one side of an on-grave monument, there were portrayed two dragons standing opposite to each other and in other side, the following notes were written in Arabian: "This grave belongs to the late martyr κ having gone up to the mercy of Allah. The year of seven hundred and four." (the year of 704 = 1304/05 of Christian chronology).

Naraduz village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (605 persons in 105 families) were brought here in 1830 having moved from Turkey.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.317; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.116-117. М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б.,2001, стр.58,164;

Nərədüz türk-xristian məbədinin ümumi görünüşü (IX yüzil).

General view of Naraduz Turkish-Christian temple (the 9th century).

Nərədüz türk qəbiristanlığının ümumi görünüşü (XIII yüzil).

General view of Naraduz Turkish cemetery (the 13th century).

Nərədüz qəbiristanlığında qəbirüstü sənduqə (XIV yüzil).

An on-grave trunk in Naraduz cemetery (the 14th century).

TATEV MƏBƏDİ

Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun Tatev kəndi yaxınlığında alban-türk xristian məbədi.

Rəvayətə görə, burada ilk kilsə Apostol Faddeyin şagirdi Yevstafey tərəfindən tikilmiş, VIII-IX yüzillərdə Siyuni arxiyepiskopunun kafedrası olmuş, 1837-ci ildə Eçmiədzin sinodunun qərarı ilə İrəvan yepiskopuna tabe edilmişdir.

Məbəd əvvəl qara daşdan tikilmiş, 889-911-ci illərdə sökülüb yerində yonulmuş daşdan iri gümbəzli, beş qurbangahı olan gözəl məbəd ucaldılmışdır. Məbədin girəcəyində müsəlman Sasunun qızı, Siyuni hakimi Darsaicanın arvadı Aruz xatunun məzarı yerləşir.

Məbəd 1931-ci il zəlzələsi zamanı böyük dağıntılara məruz qalmışdır.

Məbədin adı türkcə olmaqla "Tat" və "ev" sözlərindən yaranmışdır. Tat sözü Qərbi Azərbaycanda qədimdən oturaq həyat keçirən türklərə aid edilməklə yanaşı, həm də el arasında "tat ev" ifadəsi "böyük ev" anlamında da işlədilmişdir.

TATEV TEMPLE

An Alban-Turkish Christian temple near Tatev village of Gorus district in Zangazur area.

According to a legend, the first church here was elevated by Apostle Faddey's pupil Yevstafey, which became the chair of Siyuni archbishop during the 8th-9th centuries and put under the subordination of Iravan bishop according to the decision of Echmiadzin synod in 1837.

The temple was first built of black stones, then, it was pulled down in 899-911 and rebuilt wonderful temple of planed stones with big cupola and having five altars. The grave of Muslim Sassun's daughter Aruz khatun (lady), the wife of Siyuni ruler Darsaijan, was placed at the entrance of the temple.

The temple ran great destructions during the earthquake in 1931.

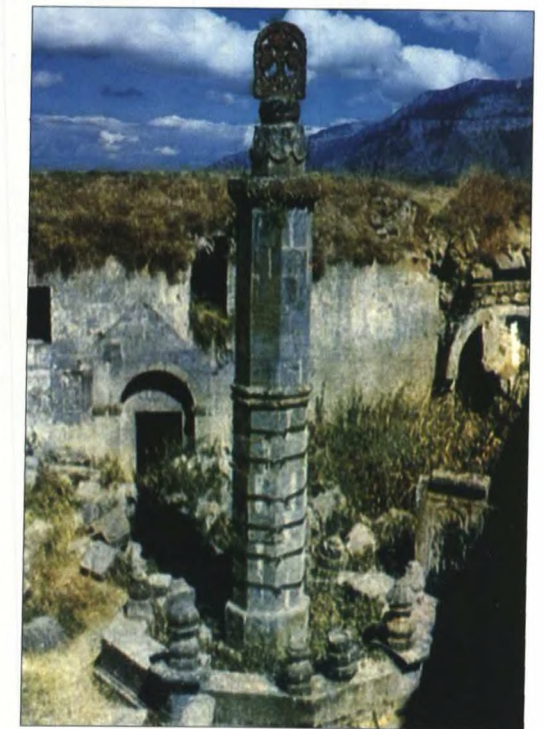
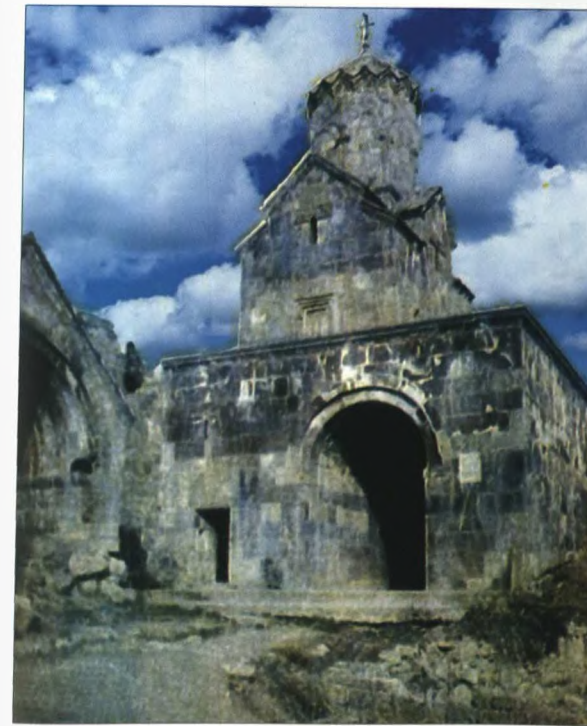
The name of the temple consists of Turkish words tat and ev. The word tat referred to Turks, who carried out sedentary life since ancient times. Together with it, the people used the expression tat ev in the meaning of big house.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.142; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр. 82; В.М.Аругюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.49; М.Н.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр. 294; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.10-11.

Alban-türk xristian məbədi Tatevin ümumi görünüşü (IX-X yüzillər).

General view of an Alban-Turkish Christian temple Tatev (the 9th-10th centuries).

Tatev məbədinin yaxından görünüşləri.
Close views of Tatev temple.

PIRƏGƏN MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Pirəgən (erməni tələffüzündə – Byurakan) kəndi ərazisində qədim arman-türk məbədi.

Pirəgən kəndi yaxınlığında, kiçik bir talada yerləşən bu məbəd VII yüzildə inşa edilmiş, sonralar ona yeni tikililər əlavə olunmuş, XIII yüzildə məbəd yenidən qurulmuşdur.

Adından da görüldüyü kimi, Pirəgən (Pirəkan – pir yeri) kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Kəndə ilk ermənilər XVIII yüzildə köçüb gəlmişlər.

Ermənilər son zamanlar kəndin Pirəgən adını dəyişib, Byurakan şəklinə salmışlar.

PIRAGAN TEMPLE

An ancient Arman-Turkish temple in the territory of Piragan (in Armenian pronunciation Byurakan) village of Ashtarak district.

Located near Piragan village in a small glade, this temple was elevated in the 7th century, new buildings were added to it later on and it was rebuilt again in the 13th century.

As it is seen from the name, Piragan (Pirakan - a sacred place) village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians moved to this village in the 18th century.

Recently Armenians changed the Piargan name of the village, making it as Byurakan.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.583-586; Г.О.Асратян. Ереван и его окрестности, Л., 1973, стр.4; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.113-116.

Pirəgən türk məbəd kompleksindən bir görünüş (X yüzil).

A look of Piragan Turkish temple complex (the 10th century).

Pirəgən türk məbəd kompleksində zəng qülləsi (XIII yüzil).

The bell tower in Piragan Turkish temple complex (the 13th century).

SƏNAIN MƏBƏDİ

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tümanyən) rayonunun Sənain kəndində, Çətindağ dağı ətəyində arman-türk xristian məbədi.

Tarixçilərin fikrincə, Sənain Ərməniyədə ən qədim kilsədir. İsanın apostolları "möminlərin ibadəti üçün" burada xaç ucaltmış, IV yüzilin əvvəllərində Maarifçi Qriqori bu xaçın üstündə sovməə tikdirmiş, Yunanıstandan gələn monaxlar isə X yüzildə (951-ci ildə) burada əzəmətli daş məbəd inşa etmişlər. II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə məbəd təzədən bərpa edilmiş, 1932-ci ildə güclü zəlzələ nəticəsində gümbəzi dağılıb tökülmüşdür.

1940-cı ildə məbəd ermənilər tərəfindən təmir edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Sənain kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan, Türkiyədən köçüb gəlmişlər.

SANAIN TEMPLE

An Arman-Turkish Christian temple on the feet of the Chatindagh Mountain in Sanain village of Allahverdi (since 19.09.1969 Tumanian) district.

According to historians, Sanain is the most ancient church in Armaniya. Issius' apostles elevated a cross here "for praying of devout", Grigori Enlightener built a praying house on that cross at the beginning of the 4th century and monks having come from Greece elevated a sublime stone temple here in the 10th century (in 951). The temple restored again in the period of Sah Abbas II. Its cupola was smashed down at the result of the mighty earthquake in 1932.

When Armenians restored the temple in 1940, they added a number of Armenian elements to it.

Sanain village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians came here from Iran and Turkey at the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.131-132; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.101-103; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.56; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.280-281; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.7-8.

Sənain türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (X yüzil).

Different views of Sanain Turkish temple (the 10th century).

AĞBAT MƏBƏDİ

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonu ərazisində, rayon mərkəzi olan Manas (sovet dövründə – Allahverdi) şəhərindən 17 km şərqdə yerləşən Ağbat kəndində qədim arman-türk xristian məbədi.

976-cı ildə məşhur arman arxitektoru Tiridat tərəfindən inşa edilmiş, sonralar dəfələrlə təmir və bərpa olunmuşdur. Məbəd kompleksinə Müqəddəs Nişan, Müqəddəs Qriqor kilsələri, bir sovməə, kitabxana və s. daxildir. Orta yüzillərdə böyük dini və mədəni mərkəz kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Arxeoloji tədqiqatlar məbədin yerində qədimdən bütperəstlik məbədinin mövcudluğunu təsdiq edir.

Məbədin yerləşdiyi Ağbat kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

1950-ci ildə məbəd ermənilər tərəfindən bərpa edilmiş və ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

AGHBAT TEMPLE

An ancient Arman-Turkish Christian temple in Aghbat village located 17 km to the east of a district center Manas (in the Soviet period Allahverdi) city in the territory of Allahverdi (since 19.09.1969 Tumanian).

It was elevated by the famous Arman architect Tiridat in the year of 976, later on, was repeatedly repaired and restored. Saint Sign, Saint Grigor churches, a praying house, a library etc. are included to the temple complex. It acted as great religious and cultural center in the Middle Ages.

Archaeological investigations affirm that there had been an ancient idolatry temple in the place of this temple.

Aghbat village, where the temple is located, was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians came to this village at the beginning of the 19th century having moved from Iran and Turkey.

The temple restored in 1950 and Armenians added a number of Armenian elements to it.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.32; О.Х.Халпхчян. Архитектурные памятники Ахпата. В. кн. "Архитектура республик Закавказья" М., 1951, стр. 321-355; В.М.Аругюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.56-58.

Ağbat türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (X yüzil).

Different views of Aghbat Turkish temple (the 10th century).

AXTALA QALASI

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonu ərazisində, Axtala dəmiryol stansiyasından 2,5-3 km aralıda qədim türk qalası və məbədi.

X yüzildə türksoylu Baqratilər sülaləsinin mühüm məntəqələrindən olan Axtala qalası öz əhəmiyyətini sonrakı yüzillərdə də saxlamışdır.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Axtala kəndində XX yüzilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. XX yüzilin əvvəllərində kəndə 4 yunan ailəsi köçüb məskunlaşmışdır. İlk ermənilər isə kəndə 1922-ci ildən sonra köçüb gəlmişlər.

AKHTALA CASTLE

An ancient Turkish castle and temple 2.5-3 km aloof of Akhtala railway station in the territory of Allahverdi (Tumanian since 19.09.1969) district.

Being one of the important fortresses of Turkish origin Bagratids dynasty in the 10th century Akhtala castle preserved its significance during later centuries as well.

Akhtala village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times and only Azerbaijani Turks lived there until the 20th century. Four Greece families moved and settled down in the village at the beginning of the 20th century. The first Armenians appeared in the village after 1922.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.63; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.29-33; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, В., 1995, səh.309.

Axtala türk qalası və məbədi xarabalıqlarının ümumi görünüşü (X yüzil).

General view of the ruins of Akhtala Turkish castle and temple (the 10th century).

QINDAVAZ MONASTIRI

Dərələyəz mahalının Paşalı (19.04.1991-ci ildən – Vayk) rayonunun Qindavaz kəndində, Arpa çayının sıldırım qayalıqları arasında boz daşlardan tikilmiş qədim alban-türk məbədi.

Mənbələrdə Siyuni knyazı türksoylu Sembatın arvadı Sofiyanın şərəfinə 936-cı ildə inşa edildiyi qeyd olunmuşdur.

Məbədin daxili yonulmuş daşlardan tikilmiş, ortadan giriş qapısı, qapının üst hissəsində pəncərə oyulmuş və üstü gümbəz formasında tamamlanmışdır.

1828-ci ilə qədər Qindavaz kəndində ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bölgənin ruslar tərəfindən işğal zamanı kənd boşalmış, kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin 30-40-cı illərində köçürülüb gətirilmişlər.

GINDAVAZ MONASTRY

An ancient Alban-Turkish temple built of grey stones among the abyss rocks of the Arpa River in Gindavaz village of Pashali (since 19.04.1991 Vayk) district in Daralayaz area.

It was mentioned in the sources that the temple was elevated to the honor of Siyuni duke, Turkish origin Sembat's wife Sofiya in the year of 936.

The interior of the temple was built of plated stones with an entrance door in the center and a window on it. The cover was completed in the form of a cupola.

Only Azerbaijani Turks lived in Gindavaz village until 1828. When Russians occupied the area, the village became deserted. The first Armenians moved to the village in the 30s-40s of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.334; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №703; В.М. Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.50; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр. 94-98; К.Дərələyəzli, Dərələyəz od içində, В., 2001, səh.114-115; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.220-221.

Qindavaz türk-xristian məbədinin
ümumi görünüşü
(X yüzil).

General view of Gindavaz
Turkish-Christian temple
(the 10th century).

MAGARAVƏNG

Dərəçiçək mahalında, Axta (13.06.1959-cu ildən – Razdan) rayonunun Mağaravəng kəndində, Zəngi çayının yuxarı axarında, çayın sağ kənarında arman-türk məbədi.

Məbəd kompleksində ən qədim tikili X yüzilə aiddir. XI-XII yüzillərin yadigarı olan baş məbəd günbəzli zal üslubunda inşa edilmiş, sonrakı yüzillərdə məbəd kompleksinə yeni tikililər əlavə olunmuşdur.

Məbəd 1940-cı ildə ermənilər tərəfindən bərpa edilərkən ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Adından da görüldüyü kimi, məbədin yerləşdiyi Mağaravəng kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, kəndə ilk ermənilər (8 ailədə 51 nəfər İrandan, 26 ailədə 133 nəfər Türkiyədən) 1828-1830-cu illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

MAGHARAVANG

An Arman-Turkish temple on the right bank of the Zangi River in its upper flow in Magharavang village of Akhta (since 13.06.1959 Razdan) district in Darachichak area.

The most ancient building in the temple complex refers to the 10th century. Being the memory of the 11th-12th centuries the main temple was elevated in the style of a hall with cupola and new buildings were added to the temple complex in later centuries.

When Armenians restored the temple in 1940, they added a number of Armenian elements to it.

As it is seen from the name, Magharavang was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (51 persons in 8 families from Iran and 133 persons in 26 families from Turkey) came to the village in 1828-1830.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.591-594; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №1263; В.М. Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.62.

Mağaravəng türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (X-XI yüzillər).

Different views of Magharavang Turkish temple (the 10th-11th centuries).

Mağaravəng məbədinin daxili ornamentlərindən.

From interior ornaments of Magharavang temple.

AMBERD QALA-QƏSRİ VƏ MƏBƏDİ

Əştərək rayonu ərazisində, Alagöz dağının cənub ətəyində, Arxaşan çayı kənarında qala-qəsir və məbəd.

Pəhləvuni knyazlarının nəsil mülkü olan məbəd Ərməniyənin günümüzə qədər gəlib çıxmış tək-tək feodal qəsrlərindən biridir. Əslində bu qala VII yüzildən mövcud olmuş, XI yüzildə yenidən inşa edilmiş, XIII yüzildə isə qəsdə güclü yanğın olmuşdur.

Amberd məbədi isə 1026-cı ilin yadigarıdır.

Qalanın adı türkcədir və "ana qala", "baş qala" anlamına gəlir.

Qala-qəsrin özü kimi, ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələri də qədimdən Türk-Oğuz boylarının anauyrdu olmuşdur. Bu ərazilərə ilk ermənilər XVI-XVIII yüzillərdə ticarətlə və mövsümi qara işlərlə məşğul olmaq üçün gəlmişlər.

AMBERD CASTLE-FORTRESS AND TEMPLE

A castle-fortress and temple on the bank of the Arkhashan River on the south feet of the Alagoz Mountain in the territory of Ashtarak district.

This temple, being the kin property of Pahlavuni dukes, is one of the rare feudal fortresses of Armaniya having reached our days. In fact, this castle existed since the 7th century, but it was again rebuilt in the 11th century and there was a strong fire in the fortress in the 13th century.

Amberd temple is the memory of 1026.

The name of the castle is in Turkish and is in the meaning of mother castle, or main castle.

The castle-fortress and dwelling points surrounding it were the mother hearths of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians appeared in these territories in the 16th-18th centuries carrying out trade missions or for seasonal works.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.308-309; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.76,84; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.51-52; Н.М.Токарский. Архитектура Армении, Ереван, 1961, стр.40-49.

Amberd türk qalasının müxtəlif görünüşləri (XI yüzil).

Different views of Amberd Turkish castle (the 11th century).

Amberd türk məbədinin ümumi görünüşü.

General view of Amberd Turkish temple.

BECNİ QALASI VƏ MƏBƏDİ

Dərəçiçək mahalının Axta (30.06.1959-cu ildən – Razdan) rayonunun Becni (erməni tələffüzündə – Bjni) şəhəri kənarında, Zəngi çayının sıldırım qayalıqları sahilində türk qalası və məbədi.

Becni qalası X-XI yüzillərdə inşa edilmiş, çöldən daş divarlarla əhatələnmişdir.

Günbəzli zal üslubunda inşa edilmiş Becni məbədi isə 1031-ildə əslən becnili, türksoylu knyaz Qriqor Maqistr tərəfindən tikilmişdir. Bəzi erməni mənbələri isə məbədin VII yüzildən mövcud olduğunu iddia edir.

Mənbələrdə Bcni, Beçni, Beçini, Becənə kimi qeydə alınan Bcni qala adı əslində **peçeneq** türklərinin adını daşıyır. Qədimdən türk boylarının anayurdu olan Bcni şəhərinə ilk ermənilərin gəlişi XVIII yüzilin sonlarına – XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

BEJNI CASTLE AND TEMPLE

A Turkish castle and temple on the abyss rocky banks of the Zangi River in the suburbs of Bejni (in Armenian pronunciation Bzhni) town of Akhta (since 30.06.1959 Razdan) of Darachichak area.

Bejni castle was elevated in the 10th-11th centuries and surrounded with stony walls.

Bejni castle, having been built in the style of a hall with cupola, was elevated by a Bejnian Turkish origin Duke Grigor Magistr in 1031. Some Armenian sources put in a claim that the temple existed since the 7th century.

Noted as Bjni, Bechni, Bechini and Bechana in the sources, but in fact, the name Bjni carries the name of Pecheneg Turks. Bjni town was the mother hearth of Azerbaijani Turks since ancient times. The first Armenians' coming here happened at the end of the 18th, at the beginning of the 19th centuries.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П., 1852, стр.591-594; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.51; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.11; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.39-43.

Becni türk qalasının xarabalıqları (X-XI yüzillər).

The ruins of Bejni Turkish castle (the 10th-11th centuries).

Becni qala divarları.

Bejni castle walls.

Becni türk-xristian məbədi (XI yüzil).

Bejni Turkish-Christian temple (the 11th century).

QANLICA MƏBƏDİ

Düzkənd (07.12.1945-cı ildən – Axuryan) rayonunun Yuxarı Qanlıca (26.04.1946-cı ildən – Marmaşen) kəndi yaxınlığında, Arpa çayının sahilində X-XIII yüzillər arman-türk xristian məbədi.

Məbədin divarlarındakı yazılardan onun 988-ci ildə böyük sərkərdə Bəhram (Vaxram) tərəfindən tikilməyə başlandığı və 1029-cu ildə tamamlandığı anlaşılır. Bu yazılarda Bəhramla yanaşı, atası Vasakın, qardaşları Apelqəribin və Həməzinin də adları çəkilmişdir. Məbəd 1225-ci ildə əsaslı şəkildə təmir edilmişdir.

Məbəd öz adını Qanlıca qədim türk etnonimindən almışdır. Ermənilər isə məbədin ilkin adının Marmaraşen olduğunu və "mərmer bina" anlamına gəldiyini iddia etsələr də (hərçənd ki, mərmer sözünün də ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur), özlərinin də etirafına görə, məbəd çəhrayı daşdan hörülmüşdür və orada mərmer adına heç nə yoxdur.

Qanlıca kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində köçüb gəlmişlər.

GANLIJA TEMPLE

An Arman-Turkish Christian temple of the 10th-13th centuries on the bank of the Arpa River near Yukhari Ganlija (since 26.04.1946 Marmashen) village of Duzkand (Akhurian since 07.12.1945) district.

From the writings on the walls of the temple it becomes clear that the building was begun by the great military man Bahram (Vakhram) in the year of 988 and completed in 1029. Together with Bahram, his father Vassak's, brothers Apelgarib and Hamza's names were also mentioned in those writings. The temple was capitally repaired in 1225.

The temple borrowed its name from an ancient Turkish ethno-name. Armenians claimed that the initial name of the temple had been as Marmarashen in the meaning of a marble house (though the word marble has also no any common with Armenians). As Armenians themselves confess, the temple was elevated of pink stones and there is not any marble there.

Ganlija village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times and the first Armenians had moved here at the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр. 94-96; Х.Ф.Б.Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр. 170-173; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.76-77; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.50-51; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.9.

Qanlıca türk-xristian məbədinin müxtəlif görünüşləri (X-XI yüzillər).

Different views of Ganlija Turkish-Christian temple (the 10th-11th centuries).

KEÇARUS MƏBƏDİ

Dərəçiçək mahalının Axta (30.06.1959-cu ildən – Razdan) rayonunun Dərəçiçək (sovet dövründə – Tsaxkadzor) kəndində, Zəngi çayının sağ sahilində arman-türk xristian məbədi.

Gümbəzli dördkünc bina şəklində olan məbəddəki kitabələrdən məlum olur ki, o, 1033-cü ildə Siyuni knyazı Vasakın (Qazanın) oğlu Qriqor Maqistr tərəfindən tikilmişdir və burada onun sərdabəsi yerləşir.

Sonrakı yüzillərdə məbəd kompleksinə yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Məbəd 1939 və 1947-1948-ci illərdə ermənilər tərəfindən bərpa edilərək, ona bir çox erməni elementləri əlavə olunmuşdur.

Keçarus məbədinin yerləşdiyi Dərəçiçək kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində köçüb gəlmişlər.

KECHARUS TEMPLE

An Arman-Turkish Christian temple on the right bank of the Zangi River in Darachichak (in Soviets' time Tsakhkadzor) village of Akhta (since 30.06.1959 Razdan) district in Darachichak area.

Being four-cornered building with cupola, it comes forth from the inscriptions in the temple that it was elevated by the duke of Siyuni Vassak's (Gazan's) son Grigor Magistr in 1033. His tomb is located here.

New buildings were added to the temple complex during later centuries.

Armenians restored the temple in 1939 and 1947-1948 adding a number of Armenian elements to it.

Darachichak village, where Kechrus temple is located, was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians moved here at the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.82; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.106-107; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.59; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.9-10; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.39-43.

Keçarus türk məbədinin bərpaya qədərki görünüşü (XI yüzil).
The look of Kecharus Turkish temple before the restoration (the 11th century).

Keçarus türk məbədinin bərpadan sonrakı görünüşü.
Views of Kecharus temple after the restoration.

XORAKERT MƏBƏDİ

Loru mahalının Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonu ərazisində, Ləlvar dağının qərb ətəyində, meşənin dərinliyində alban-türk məbədi.

Məbəddən və yardımçı tikililərdən ibarətdir. Ölçüsü planda 13 m x 8 m olan məbədin gümbəzi 36 sütun üzərində dayanmışdır.

Məbəd X yüzilin sonları - XI yüzilin əvvəllərində, məbədin gümbəzi isə bir qədər sonra – buradakı kitabelərə görə 1251-ci ildə inşa edilmişdir.

Məbədin yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur və bu yerlərə ermənilərin ilk gəlişi ancaq XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

KHORAKERT TEMPLE

An Alban-Turkish temple in the depth of the forest on the west feet of the Lalvar Mountain in the territory of Allahverdi (since 19.09.1969 Tumanian) district in Loru area.

It consists of a temple and auxiliary buildings. The cupola of the temple with 13 m x 8 m of measures stands on 36 columns.

The temple was elevated at the end of the 10th - at the beginning of the 11th centuries. According to the inscriptions here, the cupola was built a bit later - in 1251.

The territories, where the temple is located, were the mother hearths of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first appearing of Armenians in these lands comes across with the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр. 110-112; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники арманского зодчества, М., 1951, стр. 62-63; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.29-33.

**Xorakert alban-türk məbədinin
ümumi görünüşü
(X-XI yüzillər).**

**General view of Khorakert
Alban-Turkish temple
(the 10th-11th centuries).**

AĞARÇIN MƏBƏDİ

Karvansaray (09.09.1930-cu ildən – İcevan) rayonunda, Dilican şəhərindən 18 km şimalda dağlar qoynunda alban-türk xristian məbədi.

Ağarçin çayının meşəli sahillərində günbəzli zal formasında inşa edilmiş məbədin ən qədim tikilisi X yüzidə aiddir. Məbəd kompleksinin baş məbədi isə 1281-ci ildə inşa edilmiş, sonrakı yüzillərdə ona yeni tikililər əlavə olunmuşdur.

Ağarçin məbədinin ətrafında yerləşən yaşayış məntəqələri qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Məbədin türklüyü onun adından da aydın görünür. Bura ermənilərin ilk gəlişi XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

AGHARCHIN TEMPLE

An Alban-Turkish temple among the mountains 18 km to the west of Dilijan town in Karvansaray (since 09.09.1930 Ijevan) district.

The most ancient building of the temple, which was elevated in the form of the hall with cupola, refers to the 10th century. The main temple of the temple-complex was built in 1281 and new buildings were added to it in later centuries.

Dwelling places surrounding Agharchin temple were the mother hearths of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. Its name also indicates of its Turkish origin. The first coming of Armenians here comes across with the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.108; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.59-60; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.288; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр. 9; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.127-132.

Ağarçin türk-xristian məbədinin
ümumi görünüşü
(X-XIII yüzillər).

General view
of Agharchin Turkish-Christian temple
(the 10th-11th centuries).

XORANAŞAD MƏBƏDİ

Şəmşəddin (09.09.1930-cu ildən – Berd) rayonu ərazisində alban-türk məbədi.

Məbəddəki epigrafik yazılardan onun 1196-cı ildə inşa edildiyi anlaşılır.

Planı demək olar ki, kvadrat şəkillidir: eni 11 m, uzunluğu 12,7 m.

Məbədin yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində, bölgənin Rusiya tərəfindən işğalından sonra İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

KHORANASHAD TEMPLE

An Alban-Turkish temple in the territory of Shamshaddin (since 09.09.1930 Berd) district.

From epigraphic writings in the temple, it becomes clear that it was elevated in 1196.

The plan of it is nearly of quadratic form: width - 11 m, length - 12.7 m.

The territories, where the temple is located, were the mother hearths of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians appeared here at the beginning of the 19th century after the occupation of the area by Russia, moving from Iran and Turkey.

ƏDƏBİYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.114; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.63; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.181-183.

Xoranaşad alban-türk məbədinin
ümumi görünüşü
(XII yüzil).

General view
of Khoranashad Alban-Turkish temple
(the 12th century).

QIPÇAQ MƏBƏDİ

Şörəyel mahalının Artik rayonunun Qıpçaq (31.05.1946-cı ildən – Ariç) kəndində arman-türk xristian məbədi.

Məbəd iki kilsə və digər tikililərdən ibarətdir. Günbəzli zal üslubunda tikilmiş baş məbədin 1201-ci ildə inşa olunduğu ehtimal edilir.

1946-cı il mayın 31-də kəndin türkcə Qıpçaq adı dəyişdirilərək Ariç, məbədin adı isə Ariçavəng qoyulmuşdur.

Adından da göründüyü kimi, məbəd Qıpçaq türklərinə məxsus olmuşdur. Məbədin yerləşdiyi Qıpçaq kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin ortalarında İrandan, Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

GIPCHAG TEMPLE

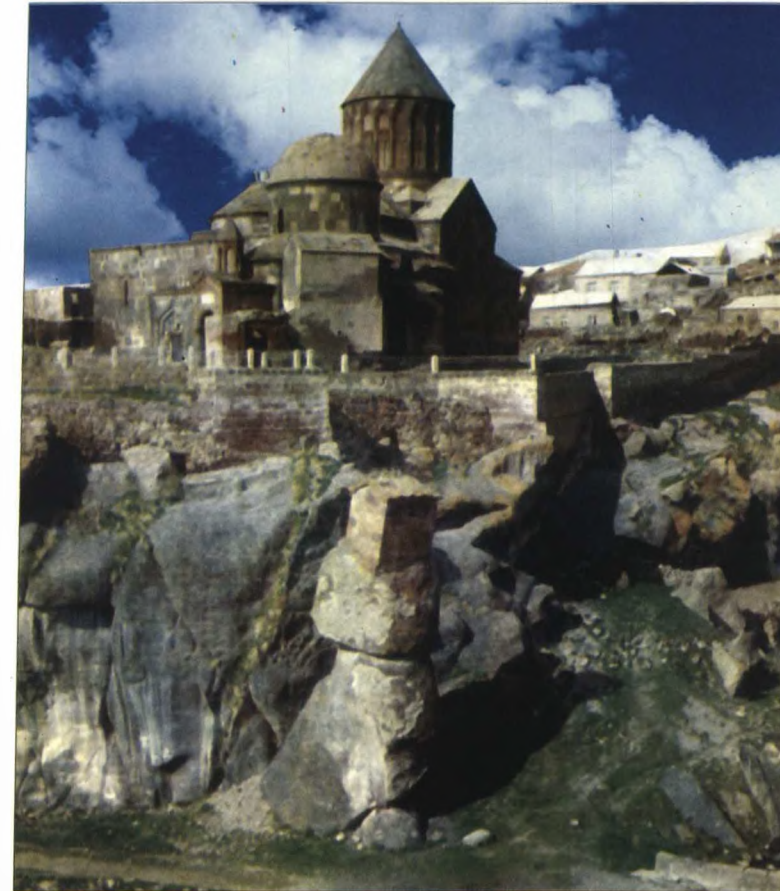
An Arman-Turkish temple in Gipchag (since 31.05.1946 Arich) village of Artik district in Shorayel area.

The temple consists of two churches and other buildings. Built in the style of a hall with cupola, it's supposed that the main temple was elevated in 1201.

The Turkish name of the village - Gipchag was changed into Arich on May 31, 1946, and the temple's name as Arichavang.

As it's seen from the name, the temple belonged to Gipchag Turks. Gipchag village, where the temple is located, was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians appeared in the village in the middle of the 19th century moving from Iran and Turkey.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.55; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.61-62; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.109-112.

Qıpçaq türk-xristian məbədinin ümumi görünüşləri (XIII yüzil).

General views of Gipchag Turkish-Christian temple (the 13th century).

ƏRGƏZ//ƏRQAZAN PİRİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Ərgəz kəndi yaxınlığında alban-türk məbədi.

Qədim mənbələrdə **Ərkazan** kimi qeydə alınan və bu adı ilə Oğuz ərələrinə məxsusluğu (Ər Qazan) aydın olan bu pirin yaxınlığındakı kiçik daş kilsədəki kitabələrdə Siyuni hakimi Vasakın (türk adı – Qazan) oğlu Proşun (Urosun), onun Xatununun (Qutlu Xatunun), onların oğlu Atçının və Canbuğa ağanın adlarının çəkilməsi və 746 (miladi 1297) -ci il tarixin qeydə alınması abidənin XIII yüzildə tikildiyini və türk mədəniyyət nümunəsi olduğunu qəti şəkildə təsdiq edir.

Uzunluğu 16, eni 14 addım olan bu daş məbəd 1870-ci ildə bərpa edilmiş, lakin 1918-ci ildə erməni daşnakları pirin ətraf divarlarını dağıdıb içəri hücum etmiş, binaya xeyli ziyan vurmuşlar. 1950-60-cı illərdə isə ermənilər bu müqəddəs ocağı “bərpa edərək” görkəmini başqa şəkllə salmışlar.

Ərgəz kəndində 1918-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Həmin tarixdə kənd ermənilər tərəfindən yandırılmış, elə o vaxtdan da xaraba qalmışdır.

ARGAZ//ARGAZAN SACRED PLACE

An Alban-Turkish temple near Argaz village of Keshishkand (Yeghegnadzor since 06.12.1957) district in Daralayaz area.

It was mentioned as Arkazan in old sources, which shows the belonging of it to Oghuz fighters (Ar Gazan - Fighter Gazan). In the inscriptions being kept in a small church near the sacred place are mentioned the names of Vassak (his Turkish name - Gazan), the ruler of Siyuni, his son Prosh (Uros), his Khatun (Gutlu Khatun), their son Atchin and Janbugha and noting the date of the year of 746 (by Christian chronology - 1297), openly affirm that the temple was elevated in the 13th century and it is the example of Turkish culture.

The stony temple with 16 m of length and 14 m of width restored in 1870, but Armenian dashnaks destroyed the surrounding walls of the temple in 1918, invaded the sacred place and seriously damaged the building. Armenians "restored" this sacred place in 1950-60s, changing its appearance.

Only Azerbaijani Turks lived in Argaz village until 1918. Armenians burnt the village that year, which remains demolished since then.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.334; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.30; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №752; М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр.75; К.Дərələyəzli, Dərələyəz od içində, В., 2001, səh.108-110, 183; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.207.

Oğuz türklərinin yadigarı olan Ərgəz//Ərqazan pirinin müxtəlif görünüşləri (XIII yüzil).

Different views of Argaz//Argazan sacred place, the memory of Oghuz Turks (the 13th century).

QOŞAVƏNG MƏBƏDİ

Karvansaray (09.09.1930-cu ildən – İcevan) rayonu ərazisində, Dilican yaxınlığında yerləşən Qoş kəndində alban-türk xristian məbədi.

XII-XIII yüzillərin yadigarıdır. Bəzi mənbələrdə abidənin "Alban salnaməsi"nin müəllifi, Qoş kəndindən olan Mxitar Qoş (1212-ci ildə vəfat etmişdir) tərəfindən tikildiyi göstərilir. Məbəd adını Qoş kəndinin adından almışdır. Məbədin baş kilsəsi 1191-ci ildə tikilmiş, sonrakı yüzillərdə yeni tikililər əlavə edilmişdir.

Məbədin yerləşdiyi Qoş kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan, Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

Sovet dövründə ermənilər kəndin adı ilə yanaşı, məbədin də adını dəyişib **Nor Getik** qoymuşlar.

GOSHAVANG TEMPLE

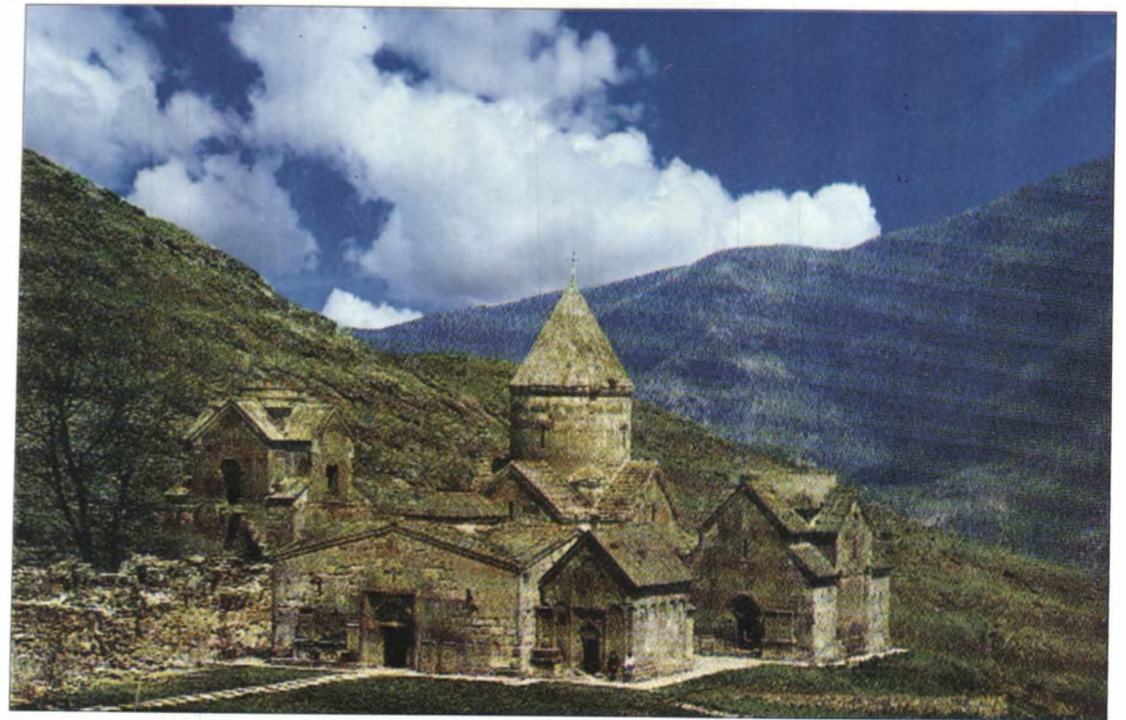
An Alban-Turkish temple in Gosh village located near Dilijan in the territory of Karvansaray (since 09.09.1930 Ijevan) district.

It's the memory of the 12th-13th centuries. Some sources indicate that the temple was elevated by the author of "The History of Albany" Mkhtar Gosh (died in 1212), who was from Gosh village. The temple took its name from Gosh village. The main church of the temple was built in 1191 and new buildings were added to it in later centuries.

Gosh village, where the temple is located, was the mother hearth of Turksh-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians were brought here at the beginning of the 19th century, having moved from Iran and Turkey.

Armenians changed both the name of the village and the temple calling them as Nor Getik in Soviets' period.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.61-62; Н.М.Токарский. Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр.290-291; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр. 8-9; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan", B., 1994, səh.127-132.

Qoşavəng türk-xristian məbədinin ümumi görünüşü (XII-XIII yüzillər).

General view of Goshavang Turkish-Christian temple (the 12th-13th centuries).

ƏXİ TƏVƏKKÜL ZAVİYƏSİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Ələyəz kəndindən təqribən 600-700 m Həsənkəndi istiqamətində, yolun sol sahilində türk-müsəlman məbədi.

Zaviyənin girəcəyindən götürülmüş, üzərində 3 varlığın – yerin, ayın, günəşin rəmzi olan 3 dairə, hər dairədə 12 imamın rəmzi kimi 12 xətt və Dərələyəz mahalında yaşayan türk tayfalarının sayını bildirən səkkizguşəli ulduzlar həkk olunmuş daş lövhəni (hündürlüyü 2,5 m, eni 1,4 m) ermənilər sonradan xaçlaşdıraraq “erməniləşdirməyə” çalışmışlar. Daş plitə üzərində nəsx xətti ilə ərəb dilində yazılmış aşağıdakı yazı onun Əxi Təvəkkülün qəbirüstü abidəsi olduğunu təsdiq edir: “Bu məzar mərhum və uca şəhid, qadir Allahın mərhəmətinə ehtiyacı olan – Allah onun günahlarından keçsin – Əxi Təvəkkülüdür. 950-ci ilin məhərrəm ayında“ (950-ci hicri ilinin məhərrəm ayı = 6 aprel - 6 may 1543-cü il).

XII-XIII yüzillərdən mövcud olan zaviyənin süqutu XVI yüzildə Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşü ilə bağlı olmuşdur. Zaviyə tam dağıdılıb yerlə-yeksan edilmiş, onun şeyxi – Əxi Təvəkkül qətlə yetirilmiş, təxminən 30 il sonra isə onun məzarı üstündə daş abidə ucaldılmışdır.

AKHI TAVAKKUL TEMPLE

A Turkish-Muslim temple on the left side of the way in the direction of Hassankandi, approximately 600-700 m aloof of Alayaz village in Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district.

Armenians tried to sign with crosses and "to Armenize" the stone board (height - 2.5 m, width - 1.4 m), taken from the entrance of the temple with the symbols of three wealth - the earth, the moon and the sun in three circles. Twelve lines in each circle appeared as the symbols of 12 imams and eight-cornered stars indicating the number of Turkish tribes living in Daralayaz area. The following writing on the stony board in Arabian affirms that it was the on-grave monument of Akhi Tavakkul. "This grave belongs to late and high martyr, who needed the mercy of Allah of Almighty - let Allah forgives him - to Akhi Tavakkul. In the month of Muharram of 950" (Islamic Muharram month of 950 = April 6 - May 6, 1543).

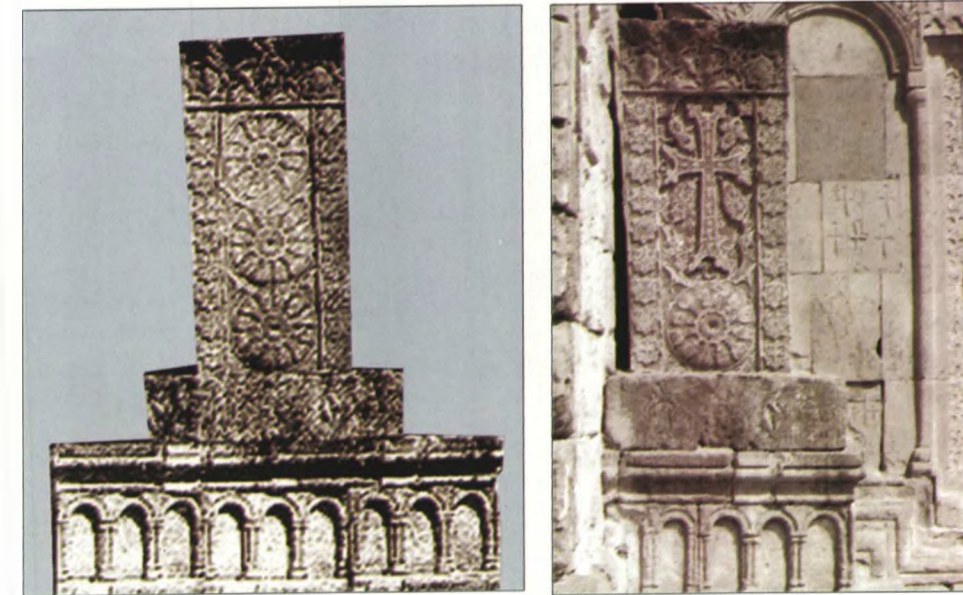
Existing since the 12th-13th centuries, the downfall of the temple connected with the march of Sultan Salim to Azerbaijan in the 16th century. The temple was completely smashed, its sheikh Akhi Tavakkul was killed and nearly in 30 years after it, the stone monument was elevated on his grave.

ƏDƏBİYYAT: М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр.75; К.Дərələyəzli. Дərələyəз od içində, Б.,2001, səh.107-108; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.191-194.

Əxi Təvəkkül zaviyəsinin uzaqdan görünüşü (XII-XIII yüzillər).

A distance view of Akhi Tavakkul temple (the 12th-13th centuries).

Əxi Təvəkkül zaviyəsindən götürülmüş daş lövhə. Lövhənin təxmin edilən ilkin görünüşü.

The stone board from Akhi Tavakkul temple. Its approximate initial view.

AMAGU//ANABAT MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Amağu kəndindən 2 km aralıda, Arpa çayı ilə Amağu çayı arasında qədim alban-türk xristian məbədi.

Məbədin ilkin adı **Anabat** olmuş, sonralar ermənilər onu **Noravəng**, yerli camaat isə **Amağu məbədi** adlandırmışlar.

Buradakı epigrafik yazılardan anlaşılır ki, məbədin əsası 1221-ci ildə Siyuni hakimi Libarit Orbelian tərəfindən qoyulmuş, sonra knyaz Darsaiç 1275-ci ildə burada qardaşı Sembət üçün sərdabə, daha sonralar Darsaiçin oğlu Burtel ikimərtəbəli məbəd ucaltmışdır. Bura türksöylü Orbelianların nəsil sərdabəsi olmuşdur.

Elxanilər dövründə Arpa xan (1335-1336) abidəni bərpa etmiş, Satibəy xatun (1339-1340) ikinci mərtəbəni yenidən qurmuş, qadınlarla kişilərin bir qapıdan daxil olmaması üçün ikinci mərtəbəyə ayrıca pilləkənlər əlavə etmişdir.

1840-cı il zəlzələsi zamanı məbəd xeyli zərər çəkmişdir.

Amağu kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, 1988-ci ilə qədər kənddə ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçürülmüşlər.

AMAGHU//ANABAT TEMPLE

An ancient Alban-Turkish Christian temple between the Arpa and Amaghu rivers, 2 km aloof of Amaghu village in Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district of Daralayaz area.

The initial name of the temple was Anabat, later on Armenians named it as Noravang, but the local population named it as Amaghu temple.

From the epigraphic writings here, it becomes clear that the base of the temple was put by the ruler of Siyuni Libarit Orbelian in 1221, later on duke Darsaich elevated a tomb for his brother Sembət here in 1275 and more later, Darsaich's son Burtel built a two-stored temple. This place was the kin tomb of Turkish origin Orbelians.

Arpa Khan (1335-1336) in Elkhanis period restored the monument. Sara Khatun (1339-1340) reconstructed the second floor, in order not to enter together to the temple of men and women, added separate stairs for the second floor.

The temple ran great damages during the earthquake in 1840.

Amaghu village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times and only Azerbaijani Turks lived in the village until 1988. The first Armenians moved to the village after the massacre of the Western Azerbaijani Turks in 1988.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.332; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №740; Н.Г.Бунятов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.96; В.М.Артунян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 63-64; О.Егiazарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.20-28; К.Дərələyəzli, Dərələyəz od içində, В., 2001, səh.111-113.

Amağu//Anabat türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (XIII yüzil).

Different views of Amaghu//Anabat Turkish temple (te 13th century).

ƏLƏYƏZDƏ HƏRBİ KİLSƏ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Ələyəz kəndi yaxınlığında hərbi kilsə kimi tanınan məbəd.

XIII yüzilin sonlarında Siyuni hakimi Darsaiçin oğlu, məşhur tarixçi Stepan Orbelian tərəfindən tikilmişdir.

Məbədi tədqiq edən mütəxəssislərin yekdil fikri belədir ki, burada kilsənin qarşısındakı daş döşənmiş meydanda açıq havada ibadət edən əsgərlər qarşısında moizə oxunur və onlar yürüşə gedərmişlər.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Ələyəz kəndinə ilk ermənilər (11 ailədə 58 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

MILITARY CHURCH IN ALAYAZ

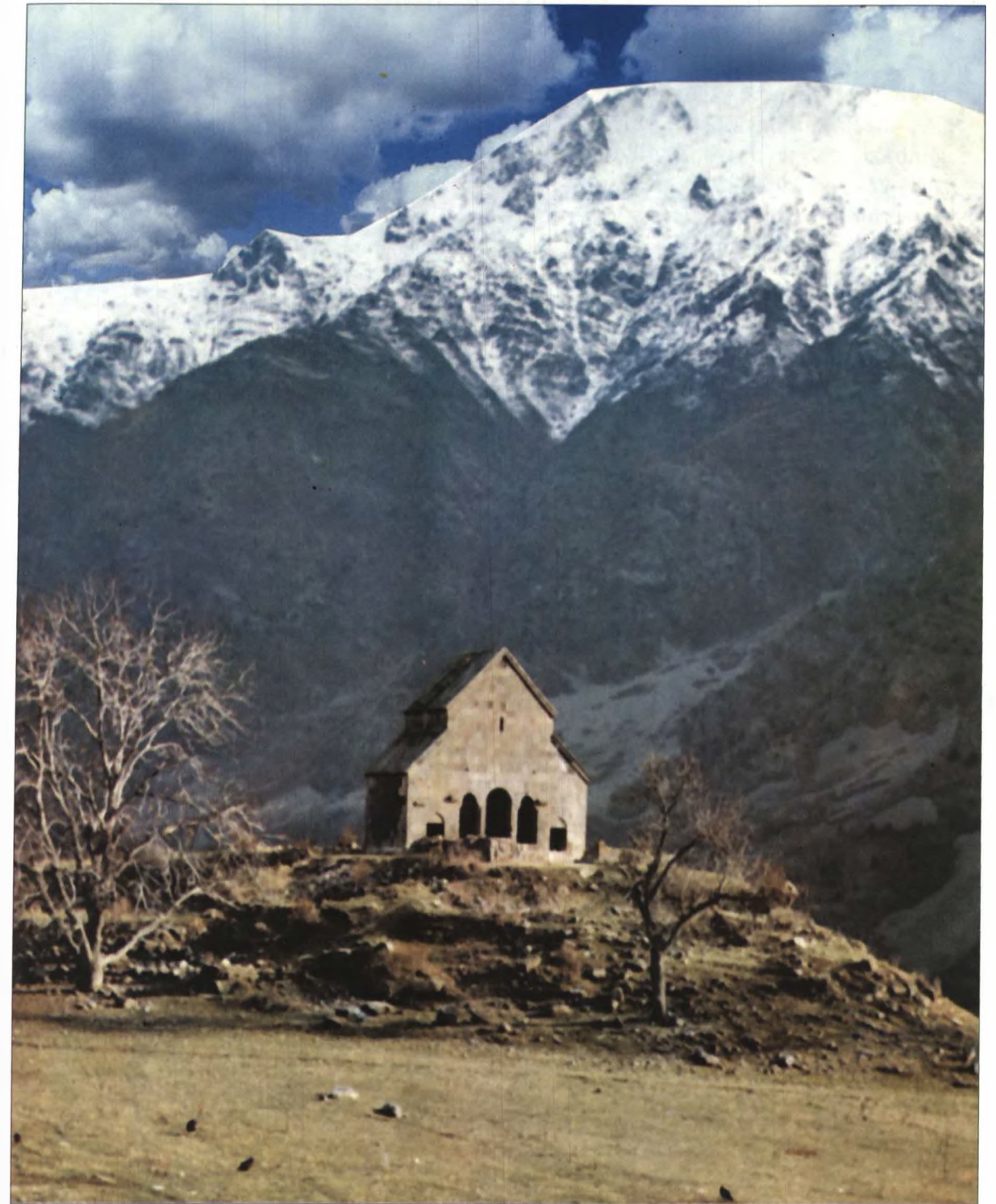
The temple, which is known as a military church near Alayaz village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

It was elevated by the ruler of Siyuni - Darsaich's son, famous historian Stepan Orbelian at the end of the 13th century.

The unanimous thought of the scholars investigating the temple is that there were being read lectures for the soldiers on the square before the temple in the open air and then, the soldiers marched somewhere.

Alayaz village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (58 persons in 11 families) appeared in the village in 1828-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.616-618; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №753; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.56-57; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.11-12.

Ələyəzdə hərbi kilsənin uzaqdan görünüşü
(XIII yüzil).

A distance view of the military church in Alayaz
(the 13th century).

XANAVƏNG MƏBƏDİ

Əştərək rayonu ərazisində, Kasax çayı kənarında yerləşən Xanavəng (erməni tələffüzündə – Ohanavəng) kəndində arman-türk xristian məbədi.

Məbədin baş kilsəsi 1216-1221-ci illərdə tikilmişdir. 1919-cu ildə məbədin günbəzi uçan zaman bütövlükdə məbəd ciddi ziyan çəkmişdir.

Məbəd 1940-1948-ci illərdə ermənilər tərəfindən bərpa olunarkən ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Bununla belə, məbədin yaxınlığındakı V yüzilə aid bazilika qalıqları burada daha qədim məbədin mövcudluğundan xəbər verir.

Xanavəng kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (36 ailədə 213 nəfər İrandan, 4 ailədə 16 nəfər Türkiyədən) 1828-1830-cu illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

KHANAVANG TEMPLE

An Arman-Turkish Christian temple in Khanavang (in Armenian pronunciation Ohanavang) village on the bank of the Kazakh River in the territory of Ashtarak district.

The main church of the temple was elevated in 1216-1221. When the cupola of the temple smashed down in 1919, the temple ran great damages.

Armenians restored the temple in 1940-1948, adding a number of their elements to it.

The existence of basilic remnants referring to the 5th century inform us that there had existed more ancient temple there.

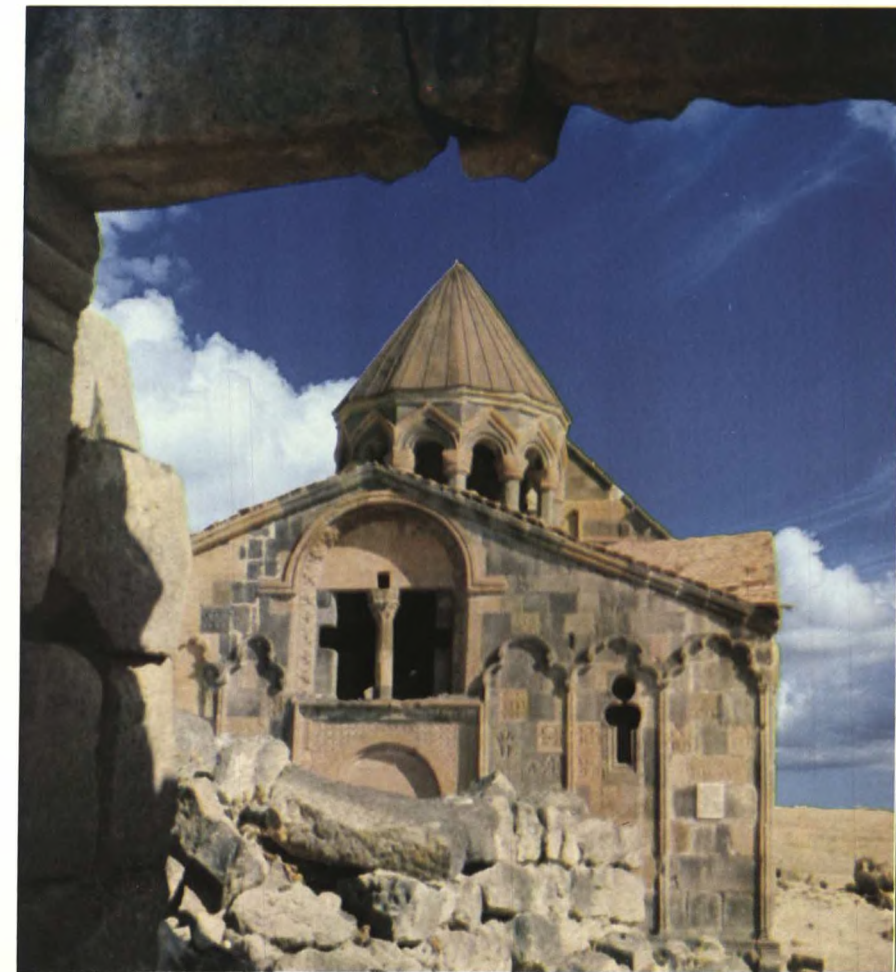
Khanvang village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (213 persons in 36 families from Iran and 16 persons in 4 families from Turkey) appeared there in 1828-1830 having moved to the village.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.309-310, 587-590; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №351; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.61.

Xanavəng türk məbədinin müxtəlif görünüşləri (XIII yüzil).

Different views of Khanavang Turkish temple (the 13th century).

SAQMASAVƏNG

Əştərək rayonunun Saqmasavəng kəndində arman-türk xristian məbədi.

Məbəd kompleksinin baş kilsəsi 1215-ci ildə tikilmişdir. Məbədin böyük kitabxanası olmuş, bu kitabxanada kitablar saxlanmaqla yanaşı, həm də əlyazmaların üzü köçürülmüşdür.

Bu xristian məbədinin arman-saq türklərinə məxsusluğu onun adından da görünür. Massaklarla bağlı Azərbaycanda çoxlu toponimlər (Masallı, Masazır, Massaget, Maştağa, Xaçmas və s.) mövcuddur.

Tarix boyu Türk-Oğuz boylarının ana yurdu olan Saqmasavəng kəndinə ilk ermənilərin (1 ailədə 6 nəfər İrandan, 21 ailədə 125 nəfər Türkiyədən) gəlişi 1828-1830-cu illərə təsadüf edir.

Kəndin adı yerli əhalinin – azərbaycanlıların danışığında fonetik dəyişikliyə uğrayaraq **Sərimsavəng** kimi tələffüz olunurdu.

SAGMASSAVANG

An Arman-urkish Christian temple in Sagmassavang village of Ashtarak district.

The main church of the temple-complex was elevated in 1215. There was a big library there, where together with keeping of the books, they also copied the manuscripts.

Belonging of this Christian temple's to Arman-Sag Turks is openly seen from its name as well. There are a lot of geographical names preserving Massaks' name in Azerbaijan (Massalli, Massazir, Massaget, Mashtagha, Khachmaz etc.).

Sagmassavang village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes historically. The first Armenians (6 persons in 1 family from Iran and 125 persons from 21 families from Turkey) appearing in the village comes across with 1828-1830.

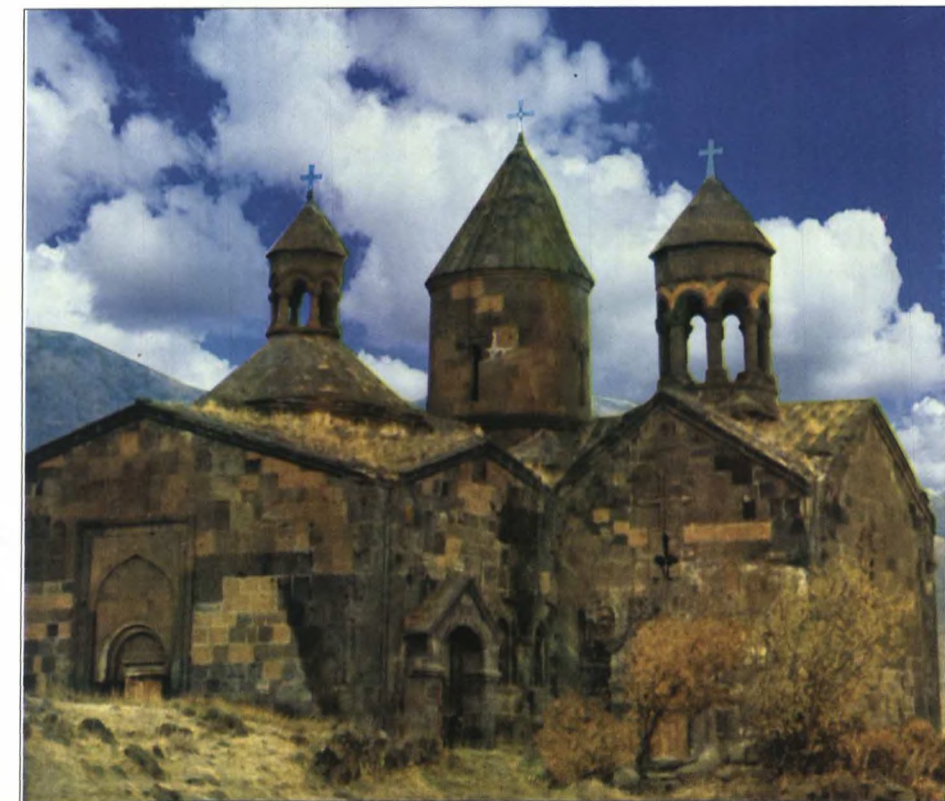
The name of the village in the speech of the local population - Azerbaijanis ran phonetic change and pronounced as Sarimsavang.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.311, 587-590; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр. 125; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №347; Н.Г. Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.107; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.62.

Saqmasavəng türk-xristian məbədinin müxtəlif görünüşləri (XIII yüzil).

Different views of Sagmassavang Turkish-Christian temple (the 13th century).

TANAQATI//QARAVƏNG MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Qaravəng kəndində qədim alban-türk xristian məbədi.

VII yüzildən mövcud olmuş, 1279-cu ildə onun yerində günbəzli məbəd ucaldılmışdır.

Stepan Orbelianın "Siyuni tarixi" kitabında məbədin Abaqa xanın padşahlığında, Gögobanın katolikosluğunda, Siyuni hakimi Proşun və onun övladları Papak, Qazan və gənc Atçının vaxtında tikildiyi göstərilmişdir.

Məbədin divarları qaramtıl bazalt daşlardan hörüldüyündən camaat onu **Qaravəng** adlandırmışdır. Bütün tarixi mənbələrdə isə **Tanaqatı**, **Tanaat** kimi yazıya alınmışdır.

Məbədin girəcəyinin üst hissəsində qartal fiquru, qartaldan bir metr yuxarıda isə at fiquru həkk olunmuşdur ki, bu da məbədin Tanaat adının yerli camaat arasında "Tənha at" kimi yozulmasına haqq verir.

1920-ci illərdə kənd ləğv olunana qədər burada ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar.

TANAGATI//GARAVANG TEMPLE

An ancient Alban-Turkish Christian temple in Garavang village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

It existed since the 7th century and there was elevated a temple with cupola in its place in 1279.

In his book - "The History of Siyuni" Stepan Orbelian indicates that the temple was built in the kingdom of Abada Khan, in Gogoban catholic, in the times of Siyuni ruler Prosh and his children Papak, Gazan and young Atchin.

As the walls of the temple were made of blackish stones, the people named it Garavang, i.e. Black Vang. It was noted as Tanagati and Tanaat in all historical sources. In the upper part of the entrance of the temple, there was scraped a figure of an eagle and one meter above the eagle - a horse, which gives the right to the local people to understand its name as Tanaat - Tanhaat, i.e. Lonely horse.

Until the abolition of the village in 1920s, only Azerbaijani Turks lived there.

ƏDƏBİYYAT: Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №753; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.39-41; К.Дərələyəzli. Дərələyəz od içində, В., 2001, səh.115-116; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.347-350.

Tanaqatı//Qaravəng alban-türk məbədinin ümumi görünüşü (XIII yüzil).

General view of Tanagati//Garavang Alban-Turkish temple (the 13th century).

DƏDƏLİ KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Əyər (10.09.1946-cı ildən – Aqarakadzor) kəndində, kənddən təxminən 1,5 km şərqdə, Keşişkənd qəsəbəsindən Əyər kəndinə gedən yolu iki hissəyə ayıran Arpa çayının üzərində birtəqəli daş körpü.

XIII yüzildə tikilmiş, XVIII yüzildə təzədən bərpa olunmuş körpünün hər iki tərəfi eyni ölçülü hamar daşlarla hörülmüşdür.

Körpünün tikildiyi yerdə çayın sağ sahilindən sol sahilinə qədər olan məsafə 15,85 m, körpünün eni 4 m, suyun səthindən körpünün mərkəz xəttinə qədər olan məsafə 12 m, körpünün ümumi uzunluğu isə 30 m-dir.

Əyər kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (36 ailədə 186 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

DADALI BRIDGE

One-arched stone bridge on the Arpa River dividing the way from Keshishkand town to Ayar village into two parts, nearly 1.5 km east from Ayar (since 10.09.1946 Agarakadzor) village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

It was built in the 13th century, was restored in the 18th century. Both sides of the bridge were made of plate stones of the same measure.

In the place, where the bridge was built, the distance from one bank of the river to another is 15.85 m, the width of the bridge is 4 m, space from the surface of water to the central line of the bridge is 12 m and general length of the bridge is 30 m.

Ayar village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (186 persons in 36 families) were brought here in 1828-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.615-618; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.36-37; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.86-90; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.183-184.

**Dədəli körpüsünün ümumi görünüşü
(XIII yüzil).**

**General view of Dadali bridge
(the 13th century).**

GERQAÇ (ƏYRİVƏNG, YUXARIVƏNG, GÖGART) MƏBƏDİ

Gərnibasar mahalının dağlıq hissəsində, Ellər (12.10.1961-ci ildən – Abovyan) rayonu ərazisində, Gərnı şəhər xarabalıqlarından 8-9 km aralıda qədim arman-türk xristian məbədi.

Qayadan yonulmuş, daxili müsəlman-türk arxitektura elementləri ilə bəzədilmiş məbədin bünövrəsinin qoyulması Maarifçi Qriqorinin adı ilə bağlansa da, indiki görünüşü XIII yüzilin yadigarıdır.

Məbədin qərb qapısı üstündə yazılmışdır: "Bu əsrarəngiz icma kilsəsi çar nəslindən Zakarın, qardaşı İohanın və onların övladları Şahənşahın və Avakın və baş kahin Parsaqın dövründə, qardaşların qayğısı ilə 663-cü ildə (miladi 1214-cü ildə – Ə.Ə.) ucaldılmışdır".

Müxtəlif dövrlərdə məbəd Ayrıvəng, Əyriyəng, Yuxarıvəng, Gögart, Gerqaç adları ilə tanınmışdır ki, bunların hamısı türkcədir. Yerli danışıda kəndin, məbədin və onların yerləşdiyi dərənin adı **Görgəc** kimi tələffüz olunurdu.

1828-ci ilə qədər Gerqaç kəndində ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bölgənin ruslar tərəfindən işğalından sonra kənd xarabalığa çevrilmiş, yalnız məbəd qalmışdır.

GERGACH//AYRIVANG//YUKHARIVANG//GOGART TEMPLE

An ancient Arman-Turkish Christian temple 8-9 km aloof of the ruins of Garni town in the territory of Ellar (since 12.10.1961 Abovian) district in the mountainous part of Garnibassar area.

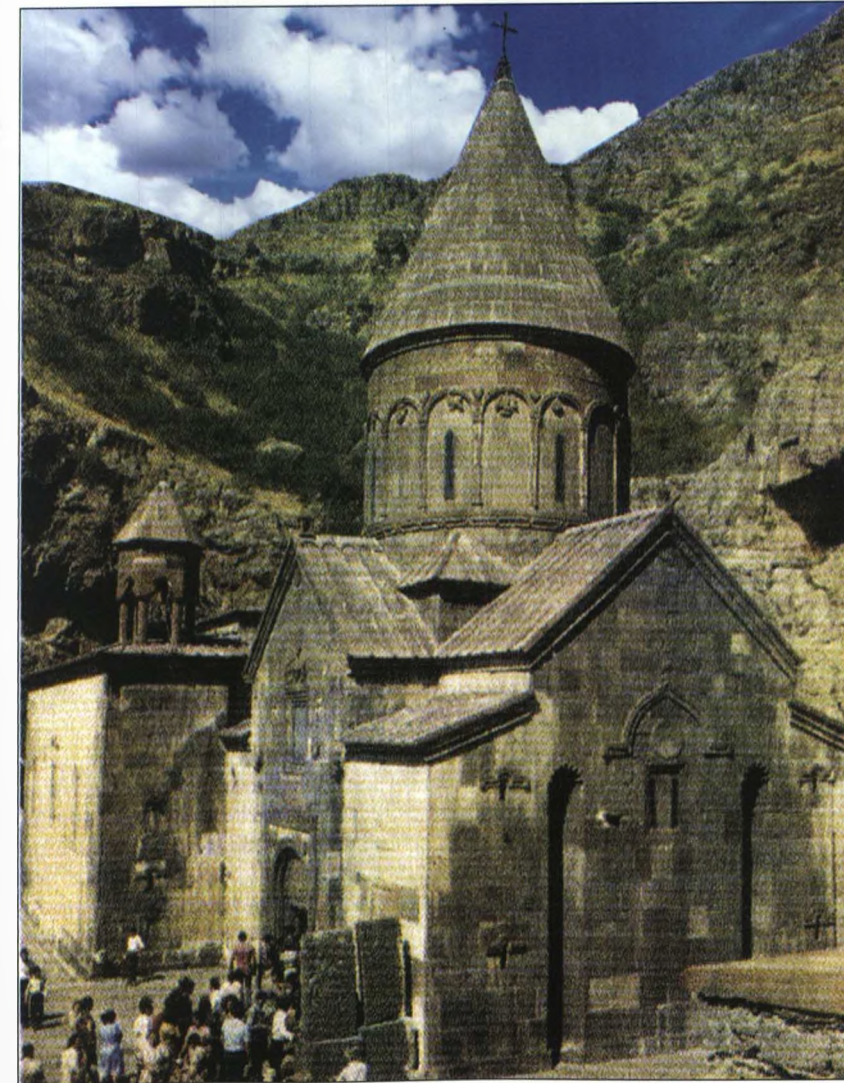
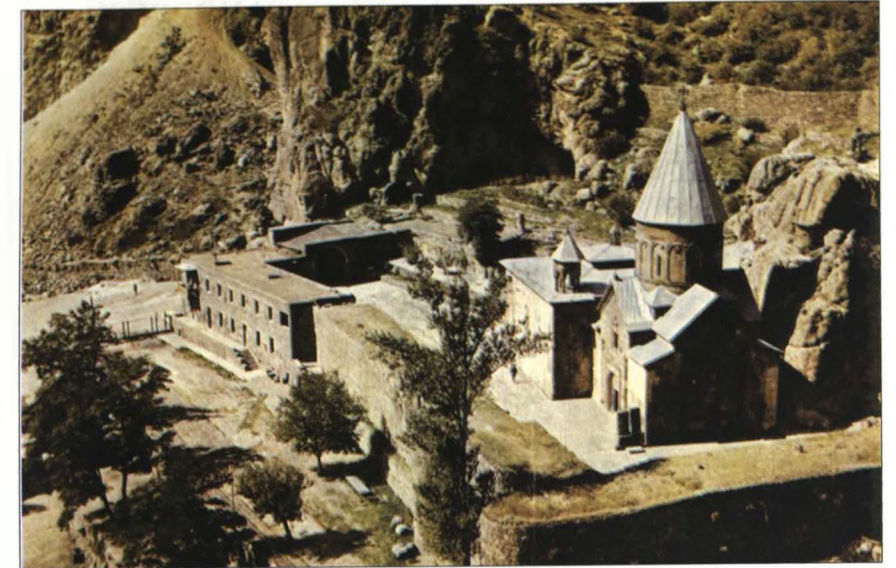
Though hewed of a rock, decorated with Muslim-Turkish architecture elements from inside the temple's elevating was connected with the name of Grigori Enlightener, but its present look is the memory of the 13th century.

On the west door of the temple there was written: "This mysterious community church was elevated in the period of Zakar from the tsar's kin, his brother Ioann and their children Shahansha and Avak and chief priest Parsag with the care of the brothers in the year of 633 (by Christian chronology in 1214 - A. A.)."

The temple was known under the names of Ayrivang, Yukharivang, Gogart, Gergach and all of them are in Turkish. The names of the village, temple and the valley, where they located, in the local speech was pronounced as Gorgaj.

Only Azerbaijani Turks lived in Gorgach village until 1828. After the occupation of the area by Russians, the village reduced to ruins and only the temple remained safe.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.277, 510, 684; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.21-22; Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.115-121; В.М. Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.58-59; Ереван и его окрестности, стр.6; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.11; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II c., 2002, səh.577-579.

Gerqaç
türk məbədinin
müxtəlif
görünüşləri
(XIII yüzil)

Different views
of Gergach
Turkish temple
(the 13th century).

SƏNAIN KÖRPÜSÜ

Allahverdi (19.09.1969-cu ildən – Tumanyan) rayonunun Sənain kəndi kənarında, Tona (sovet dövründə – Debed) çayı üstündə birtağlı daş körpü.

1234-cü ildə yonulmuş daş plitələrdən hörülmüş körpünün sol qurtaracağı iri qaya, sağ qurtaracağı isə sahil üzərində dayanmışdır. Sağ tərəfdən körpünün ortasına qədər yol pillələrlə qalxır, sonra isə düz şəkildə davam edir.

Körpü 1940-cı ildə yenidən qurulmuşdur.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Sənain kəndinə ermənilərin ilk gəlişi XIX yüzilin əvvəllərinə təsadüf edir.

SANAIN BRIDGE

One-arched bridge on the Tona River (during of the Soviets' time the Debed River) near Sanain village of Allahverdi (since 19.09.1969 Tumanian) district.

Made of plate stones in 1234, the left end of the bridge stands on big rock and the right end - on the bank of the river. The road from the right side up to the center of the bridge rises on stairs and then goes on straightly.

The bridge restored again in 1940.

The first coming of Armenians to Sanain village, which was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times, comes across with the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.92; В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.56; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.29-33.

Sənain körpüsünün ümumi görünüşü
(XIII yüzil).

General view of Sanain bridge
(the 13th century).

TEĞƏR MƏBƏDİ

Əştərək rayonunun Teğər kəndində, Alagöz dağının ətəyində arman-türk xristian məbədi.

1220-1232-ci illərdə inşa edilmiş, XV yüzildə ətrafı qala divarları ilə əhatə olunmuşdur.

Məbəd 1950-ci ildə ermənilər tərəfindən bərpa edilərək ona bir çox erməni elementləri əlavə edilmişdir.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan, mənbələrdə **Teğər, Diğir, Diğir** adları ilə qeydə alınan kənddə XIX yüzilin ortalarına qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər XIX yüzilin ortalarında köçürülüb gətirilmişlər.

TEGHAR TEMPLE

An Arman-Turkish Christian temple on the feet of the Alagoz Mountain in Teghar village of Ashtarak district.

The temple was elevated in 1220-1232 and surrounded by castle walls in the 15th century.

When Armenians restored the temple in 1950, they added a number of Armenian elements to it.

Being the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times, noted as Teghar and Dighir in the sources in the village only Azerbaijani Turks lived up to the middle of the 19th century. The first Armenians were brought o this village in the middle of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.62; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, В., 1994, səh.113-116.

Teğər türk-xristian məbədinin ümumi görünüşü
(XIII yüzil).

General view of Teghar Turkish-Christian temple
(the 13th century).

ERDƏPİN MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən Yeğeqnadzor) rayonunun Erdəpin (10.09.1946-cı ildən Yeğegis) kəndindən 6 km şimal-şərqdə yerləşən qədim alban-türk xristian məbədi.

Bir-birindən 200 m aralıda tikilmiş iki kilsədən ibarət olduğu üçün yerli camaat onu **Qoşavəng** də adlandırmışdır.

Məbədin adı V yüzildən etibarən mənbələrdə çəkilir. Lakin məbəd kompleksində həmin dövrə aid heç bir tikili qalmamışdır. Məbədin hazırkı tikilisinin XIII-XIV yüzillərə aid olduğu ehtimal edilir.

Qədimdən Türk-Oğuz yurdu olan Erdəpin kəndinə ilk ermənilər (38 ailədə 172 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

10.09.1946-cı ildə kəndin və məbədin Erdəpin adı ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək **Yeğeqis** qoyulmuşdur.

ERDAPIN TEMPLE

An ancient Alban-Turkish Christian temple located 6 km northeast of Erdapin (since 10.09.1946 Yeghegis) village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

As it consists of two churches 200 m aloof of each other, the local people named it as Goshavang, i.e. Double Vang.

Since the 5th century, the name of the temple is being mentioned in the sources. But not a single building of that period remains there. It is supposed that the present building of the temple refers to the 13th-14th centuries.

The first Armenians (172 persons in 38 families) came to Erdapin village, which was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times, in 1828-1829 having moved from Iran.

Armenians changed the Erdapin name of the village and the temple in 10.09.1946, calling it as Yeghegis.

ƏDƏBİYYAT: О.Егиазрян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.51; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137.

Alban-türk məbədi Erdəpinin ümumi görünüşü
(XIII-XIV yüzillər).

General view of Alban-Turkish temple Erdapin
(the 13th-14th centuries).

QILKÖRPÜ//QABAXLI KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, dərin bir dərədə, Canı çayının üstündə, “Qılköprü” adı ilə də tanınan köprü.

Qabaxlı ilə Hüseynqulular kəndini və Yazılı qayanın üstündə yerləşən Nəbilər kəndi arasında olan köhnə yolu birləşdirirdi.

Çayın səthindən 6-7 m yüksəklikdə, sıldırım qayanın üzərində özülü qoyulan birtağlı körpünün uzunluğu 10 m, eni isə 3,5 m olmuşdur.

Çayın sağ və sol sahillərində qalıqları qalan körpünün XIII-XIV yüzillərdə inşa olunduğu ehtimal edilir.

GILKORPU//GABAKHLI BRIDGE

A bridge known with the name of Gilkorpu on the Jani River in a deep valley in the territory of Keshishkand (Yeghegnadzor since 06.12.1957) district of Daralayaz area.

It connected the old ways of Gabakhli and Husseingulular villages with Nabilar village, which located on Yazili rock.

Its base was put on an abyss rock at 6-7 m height of the surface of water. The length of one-arched bridge was 10 m, the width - 3.5 m.

The remnants of the bridge remain in the right and left banks of the river. It is supposed that the bridge was built in the 13th-14th centuries.

ƏDƏBİYYAT: Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №764; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.68; К.Дərələyəзли. Дərələyəз od içində, В.,2001, səh.94; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəз mahalı, Bakı, 2004, səh.335.

**Qılköprü//Qabaxlı köpüsünün
ümumi görünüşü
(XIII-XIV yüzillər).**

**General view
of Gilkorpu//Gabakhli bridge
(the 13th-14th centuries).**

BAŞKƏND//GÜLVƏNG MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Başkənd (10.09.1946-cı ildən – Vernaşen) kəndindən 7 km şimalda alban-türk xristian məbədi.

Bu günbəzli məbəd ağ şümşad daşlarla hörülmüşdü. Buna görə də XIX yüzildə ilk dəfə bura ayaq basan ermənilər onu Spitakavor (**spitak** – ermənicə “ağ” deməkdir) adlandırmışlar. Lakin XIX yüzilin sonlarında burada olan ingilis səyyahı A.Berje yazır ki, “çoxlu bəzəklərə malik” bu məbəd yerli müsəlmanlar tərəfindən **Gülvəng** adlandırılır.

Məbədin divarlarında Azərbaycan tarixinin XIII-XIV yüzillərinə aid dəyərli yazılar, təsvirlər vardır.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Başkənd kəndinə ilk ermənilər (16 ailədə 91 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

BASHKAND//GULVANG TEMPLE

An Alban-Turkish Christian temple 7 km to the north of Bashkand (since 10.09.1946 Vernashen) village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

This temple with cupola was made of white plate stones. That's why, appearing in the 19th century here first, Armenians named it as Spitakavor (spitak in Armenian means white). An English traveler A. Berzhe, coming here at the end of the 19th century, writes that "this temple, having got a number of decorations, is named as Gulvang by local Muslims".

There are valuable writings and pictures about the 13th-14th centuries of Azerbaijan history on the walls of the temple.

Bashkand village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (91 persons in 16 families) came here in 1828-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.615-618; А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, сәщ.38. О.Егизарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.41-42.

Başkənd türk məbədinin ümumi görünüşü (XIII-XIV yüzillər).

General view of Bashkand Turkish temple (the 13th-14th centuries).

Başkənd məbədinin zəng qülləsi.

The bell tower of Bashkand temple.

Başkənd məbədinin giriş qapısı.

The entrance door of Bashkan temple.

ŞADIVƏNG

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Həsənkənd (03.01.1935-ci ildən – Şatin) kəndindən 4 km şərqdə alban-türk xristian məbədi.

Məbədin tikilmə tarixi X yüzilə aid edilir. Buradakı tikililər isə, əsasən, iki dövrün – XIII-XIV və XVII-XVIII yüzillərin yadigarıdır.

1671-1677-ci illərdə məbəd yenidən qurulmuşdur.

Həsənkənd kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (17 ailədə 92 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

SHADIVANG

An Alban-Turkish Christian temple to 4 km east of Hassankand (since 03.01.1935 Shatin) village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

The building date of the temple refers to the 10th century. The buildings here are mainly the memories of two periods - of the 13th-14th and 17th-18th centuries.

The temple again restored in 1671-1677.

Hassankand village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (92 persons in 17 families) were brought here in 1828-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: О.Егизарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.45-47; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistən”, B., 1994, səh.77-82; M.Urud, Urud, B., 2000, səh.133-137;

Şadivəng türk məbədinin ümumi görünüşü
(XIII-XIV yüzillər).

General view of Shadivang Turkish temple
(the 13th-14th centuries).

ARPA MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Arpa (10.09.1046-cı ildən – Areni) kəndində, Yelpiçay çayı ilə Arpa çayının qovuşduğu yerdə alban-türk xristian məbədi.

Məbədin kitabəsində onun Burtel Orbelianın, onun arvadı Vağəğın, oğlanları Başken və İvanın şərəfinə Siyuni hakimi Darsaiçin əmri ilə yepiskop Ovanes Orbelian tərəfindən 1322-ci ildə tikdirildiyi göstərilmişdir.

Elxani hökmdarı Arpa xanın (1335-1336) adını daşıyan Arpa kəndində tarixən Türk-Oğuz boyları yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər XVIII yüzilin əvvəllərində Türkiyədən və İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ARPA TEMPLE

An Alban-Turkish Christian temple in the joining place of the Yelpitchay and Arpa rivers in Arpa (since 10.09.1946 Areni) village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district of Daralayaz area.

In the inscription of the temple is shown that it was elevated to the honor of Burtel Orbelian, his wife Vaghagh, their sons Bashken and Ivan, according to the order of the Siyuni ruler Darsaich by Ovanes Orbelian in 1322.

In Arpa village carrying the name of Arpa Khan (1335-1336) historically lived Turkish-Oghuz tribes. The first Armenians were brought to the village at the beginning of the 18th century having moved from Turkey.

ƏDƏBİYYAT: А.Берже. Кавказ в археологическом отношении, Тифлис, 1875, стр.30; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.17-18; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.132-135.

Arpa türk məbədinin ümumi görünüşü
(XIV yüzil).

General view of Arpa Turkish temple
(the 14th century).

ŞAH ABBAS//SƏLİM KARVANSARASI

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Ələyəz dağının Səlim aşırımında, Ağkənd (03.07.1968-ci ildən – Ağcanadzor) kəndindən təqribən 700 m yuxarıda karvansara. Səlim aşırımının adı ilə Səlim karvansarası, el arasında isə Şah Abbas karvansarası adlanırdı.

Yonulmuş bazalt daşdan tikilmiş karvansara iki binadan ibarət idi. Uzunluğu 15, eni 7 arşın olan əsas bina şimaldan şərqə doğru uzanırdı. Uzunluğu 45 arşın, eni 21 arşın olan ikinci bina isə birinciyə perpendikulyar tikilmişdi.

Karvansaranın giriş qapısının üst hissəsində yarım dairə şəklində eni 2 m, orta hündürlüyü 1 m olan kitabədə ərəb əlifbası ilə binanın "pasport"u yazılmış, burada onun Əbu Səid Xan Bahadur (söhbət Çingiz xanın varislərindən olub, 1316-1335-ci illərdə Elxani dövlətinin taxtında əyləşmiş Əbu Səid Xan Bahadurdan gedir) tərəfindən 1325-26-cı miladi ilində tikildiyindən bəhs olunmuşdur.

Karvansaranın yaxınlığında yerləşən Ağkənd kəndində 1918-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (cəmi 172 nəfər) 1923-1925-ci illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

SHAH ABBAS//SALIM CARAVANSARY

A caravansary, nearly 700 m upper from Aghkand (since 03.07.1968 Aghjanadzor) village in Salim's pass on the Alayaz Mountain in the territory of Keshsishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area. It was called as "Shah Abbas Caravansary" among the hearth and as "Salim Caravansary" because of the name of Salim's pass.

The caravansary built of plate basalt stones consisted of two buildings. The main building with 15 m of length and 7 m of width extended from north to east. The second building with 45 m of length and 21 m of width was elevated vertically to the first one.

In the inscription with 2 m of width and 1 m of average height in the form of half-circle in the upper part of the entrance door of the caravansary, the "passport" of the building was written by Arabian script. It is said here that the building was elevated by Abu Said Khan Bahadur (one of the heirs of Chingiz Khan sitting on the throne in 1316-1335 - Abu Said Khan Bahadur) in 1325-26.

Only Azerbaijani Turks had lived in Aghkand village where the caravansary was located until 1918. The first Armenians (totally 172 persons) were brought here in 1923-1925 having moved from other points.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр.65; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.69-72; Архитектурные памятники Армении, М., 1974, стр.12; М.С.Неймат. Корпус эпитафических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр.58; К.Дərələyəзли. Дərələyəз od içində, В.,2001, səh.79-83; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəз mahalı, Bakı, 2004, səh.427-429.

Şah Abbas karvansarasının ümumi görünüşü (XIV yüzil).
General view of Shah Abbas caravansary (the 14th century).

Karvansaranın interyeri.

The interior of the caravansary.

Karvansaranın giriş qapısı üstündə binanın "pasportu" yazılmış kitabə.

The inscription with the 'passport' of the building above the entrance door of the caravansary.

AGKƏND KARVANSARASI

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Ağkənd kəndindən 3 km aralıda, Səlim gədiyinin aşağısında karvansara. Qışda isti, yayda sərin olmaq üçün bina bütünlüklə torpağın altında tikilmişdir. Bir zaldan ibarət olan karvansara iç üzdən yonulmuş bazalt daşlarla, çöl hissəsi isə torpağın altında qaldığı üçün adi daşlarla inşa edilmişdir.

Üçnefli binanın daxili sahəsi 12,2 x 25,1 m, ümumi sahəsi 306 m²-dir. Sağ və sol tərəflərdə hər cərgədə 9 dayaq olmaqla cəmi 18 dayaq yonulmuş daşlarla bir-biri ilə möhkəm birləşdirilmişdir.

Səlim karvansarasının zalı ilə Ağkənd karvansarası zalı arasındakı fərq yalnız ikincidə axur və su kanalının olmamasındadır. Bu oxşarlıq onların hər ikisinin Əbu Səid Xan Bahadır (1316-1335) tərəfindən tikildiyini söyləməyə əsas verir.

Karvansaranın yaxınlığında yerləşən Ağkənd kəndində 1918-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər (cəmi 172 nəfər) 1923-1925-ci illərdə köçürülüb gətirilmişlər.

AGHKAND CARAVANSARY

A caravansary below Salim's pass 3 km aloof of Aghkand village in the territory of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area. In order to be warm in winter and cool in summer, the whole building was built under the ground. The caravansary consisting of one hall was made of basalt stones from inside. As the exterior part remained under ground, it was made of ordinary stones.

The inner area of the three-cornered building is 12.2 x 25.1 m, general area - 306 m². Having got 9 props in two lines in the left and right sides - 18 props were tightly connected with each other by plated stones.

The difference between the halls of Salim caravansary and Aghkand caravansary is only in that that the second one didn't have a manger and water channel. The similarity gives base to say that both of them were elevated by Abu said Khan Bahadır (1316-1335).

Only Azerbaijani Turks had lived in Aghkand village where the caravansary located until 1918. The first Armenians (totally 172 persons) moved to the village in 1923-1925.

ƏDƏBİYYAT: О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.69-72; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.83-85; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.99-100.

Ağkənd karvansarasının yerüstü görünüşü (XIV yüzil).

A surface view of Aghkand caravansary (the 14th century).

Ağkənd karvansarasının interyeri (XIV yüzil).

The interior of Aghkand caravansary (the 14th century).

ALIXAN PƏYƏSİ KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Keşikənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Səlim çayının üstündə, Qoytul kəndi ilə Həsənkənd kəndi arasında, hazırda xarabalıqları qalan Alıxan pəyəsi kəndinin aşağısında biraşırımlı daş körpü.

Hazırda Səlim çayının sağ sahilində körpünün bir hissəsi qalmaqdadır. Körpünün yerində çayın sağ və sol sahilləri arasında məsafə 13 m, körpünün eni 4 m, su səthindən orta xətti 9 m, ümumi uzunluğu 30 m olmuşdur.

Körpü divarındakı kitabələrin birində Süleyman şahın adı qeyd olunduğundan onun 1666-cı ildə tikildiyi ehtimal edilsə də, körpünün Elxani hökmdarı Süleyman xan 1340-1344 tərəfindən tikdirilməsi versiyası daha inandırıcıdır.

ALIKHAN'S CATTLE-SHED BRIDGE

One-arched stone bridge below Alikhan's cattle-shed village, the remnants of which remain at present between Goytul and Hassankand villages above the Salim River in the territory of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

One part of the bridge remains on the right bank of the Salim River now. The distance between the left and right banks of the river in the place of the bridge is 13 m, the width of the bridge was 4 m, an average line from water surface was 9 m and the general length was 30 m.

As the name of Suleyman Shah was noted in the inscription on the bridge wall, it is supposed that the bridge was built in 1666. But the version of its building by Elkhani ruler Suleyman Khan in 1340-1344 is more convincing.

ƏDƏBİYYAT: Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №780; К.Дərələyəzli. Дərələyəz od içində, В.,2001, səh.91-92; İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, В., 2002, səh.65; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.111-112.

Alıxan pəyəsi körpüsünün ümumi görünüşü
(XIV yüzil).

General view of Alikhan's cattle-shed bridge
(the 14th century).

HƏSƏNKƏND KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğheqnadzor) rayonunun Həsənkənd (03.01.1935-ci ildən – Şatin) kəndində, Səlim çayının üstündə birtağlı daş körpü.

Su səthindən 3,5 m yüksəklikdə yerləşən, eni 2,67 m olan körpünün ümumi uzunluğu 12 m-dir.

XIV yüzildə türksoylu Çesar Orbelian tərəfindən inşa edilmiş, XVII yüzildə bütünlüklə yenidən bərpa olunmuşdur.

Həsənkənd kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər (17 ailədə 92 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

HASSANKAND BRIDGE

One-arched bridge on the Salim River in Hassankand (since 03.01.1935 Shatin) village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

Placed 3.5 m above water surface with 2.67 m of width, the length of the bridge is 12 m.

It was built by Turkish origin Chessar Orbelian in the 14th century, wholly restored in the 17th century.

Hassankand village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (92 persons in 17 families) were brought here in 1828-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпохе ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.615-618; О.Егиазарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.48-49; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B.,2001, səh.93; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.267.

Həsənkənd körpüsünün ümumi görünüşü
(XIV yüzil).

General view of Hassankand bridge
(the 14th century).

SALSAL QALASI

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonu ərazisində, Ələyəz çayının sağ, Erdəpin çayının sol sahilində, Ələyəz və Erdəpin kəndlərinin əhatəsində olan Qabaqtəpə və ya Sal dağının sıldırım qayaları üzərində qədim türk qalası.

Qala divarlarının uzunluğu təqribən 5 km olmaqla iki giriş qapısından (Ələyəz və Erdəpin qəsəbələri istiqamətlərində) və Həsənkənd istiqamətdə divarın özülündən gizli bir çıxış qapısından ibarətdir. Qalanın daxili sahəsi təqribən 15-20 ha ərazini əhatə edir. Qalanın sağ tərəfində 30, sol tərəfində 20 evin xarabalıqları qalmaqdadır. Ev-otaqların damı gümbəz formasında olmuşdur.

Salsal qalasının yerləşdiyi ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, qalanın yaxınlığındakı Erdəpin kəndinə ilk ermənilər (38 ailədə 172 nəfər) və Ələyəz kəndinə ilk ermənilər (11 ailədə 58 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

SALSAL CASTLE

An ancient Turkish castle on the abyss rocks of Gabagtapa or Sal Mountain surrounded by Alayaz and Erdarin villages on the left bank of the Erdapin River, on the right bank of the Alayaz River in the territory of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

With the length of approximately 5 km of castle walls, the castle had two entrance doors (in the directions of Alayaz and Erdapin villages) and a secret outlet door in the base of the wall in the direction of Hassankand village. The inner space of the castle covers nearly 15-20 ha of territory. The ruins of 30 houses in the right side and 20 houses on the left side of the castle remain at present too. The roofs of the houses-rooms were in the form of cupola.

The territories where Salsal castle located were the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (172 persons in 38 families) came to Erdapin village near the castle and to Alayaz village (58 persons in 11 families) in 1828-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.615-618; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.133-137; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B., 2001, səh.95-104; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.419-426.

Sal-sal türk qalasının uzaqdan görünüşləri
(orta yüzillər).

A distance views of Salsal Turkish castle
(Middle Ages).

ƏLƏYƏZ MƏBƏDİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Ələyəz kəndinin şərq kənarında alban-türk xristian məbədi.

Planı düzbucaq şəklində olan bu günbəzli məbədin XIII yüzildə tikildiyi ehtimal olunur. Məbədin ətrafı geniş qəbiristanlıqla əhatələnmişdir. Qəbiristanlığın çox hissəsi hazırda bağ və əkin sahələrinin altına verilmişdir. Qəbirüstü sənduqə və daşların üzərindəki yazılardan onların 1301, 1318, 1325, 1342, 1345, 1349-cu illərə aid olduqları anlaşılır.

Məbədin cənub tərəfində qəbiristanlıqda böyük sərdabənin divarlarının qalıqları dururdu.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Ələyəz kəndinə ilk ermənilər (11 ailədə 58 nəfər) 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülüb gətirilmişlər.

ALAYAZ TEMPLE

An Alban-Turkish Christian temple on the right side of Alayaz village in Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

It is supposed that this rectangle formed with cupola temple was elevated in the 13th century. The temple was surrounded by a large cemetery. A great deal of the cemetery was given for garden and planting fields at present. From the writings of on-grave trunks, it becomes clear that they refer to 1301, 1318, 1325, 1342, 1345 and 1349.

The remnants of a big tomb in the south part of the cemetery were remaining there.

Alayaz village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians (58 persons in 11 families) appeared in the village in 1828-1829 having moved from Iran.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.616-618; О.Егизарян. Памятники культуры Азизбековского района, Ереван, 1955, стр.57-58; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994№ səh.133-137; Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.200-202.

Ələyəz türk məbədinin ümumi görünüşü
(XIV yüzil).

General view of Alayaz Turkish temple
(the 14th century).

ƏNGƏLƏVİT ABİDƏLƏRİ

Zəngəzur mahalı ərazisində, Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Əngələvit (erməni tələffüzündə – Angeğaqot) kəndinin köhnə qəbiristanlığında orta yüzillərə aid türk-xristian qəbirüstü abidələri. Bu abidələr öz forma rəngarəngliyinə görə diqqəti cəlb edir.

Mənbələrdə adı Əngələvit, Angelaut, Angeğaqot, Engələyurd kimi qeydə alınan kənd qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Bura ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan köçürülüb gətirilmişlər. Sovet dövründə kəndin adı **Angeğaqot** kimi rəsmiləşdirilmişdir.

ANGALAVIT MONUMENTS

Turkish-Christian on-grave monuments referring to the Middle Ages in the old cemetery of Angalavit (in Armenian pronunciation Angeghagot) village of Garakilsa (since 02.03.1940 Sissian) district in the territory of Zangazur area.

These monuments catch the attention because of shape motley.

The village, which is mentioned as Anagalavit, Angeaut, Angeghagot and Engalayurd in the sources, was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians came here at the beginning of the 19th century having moved from Iran. In Soviets time, the name of the village was made as Angeghagot officially.

ƏDƏBİYYAT: Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.80-81; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh. 7-82.

Əngələvit kəndinin köhnə qəbiristanlığında türk-xristian qəbirüstü abidələri.

Turkish-Christian on-grave monuments in the old cemetery of Anagalavit village.

BUNUNIS ABİDƏSİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Bununis kəndində qəbirüstü daş abidə.

1321-ci ildə knyaz Orbelianın xatirəsinə ucaldılmışdır.

Bütün Zəngəzur mahalı kimi, Bununis kəndi də qədimdən Türk-Oğuz boy-larının anayurdu olmuş, bura ilk ermənilər XVIII yüzildə köçürülüb gətirilmişlər.

BUNUNIS MONUMENT

An on-grave stone monument in Bununis village of Garakilsa (since 02.03.1940 Sissian) district in Zangazur area.

It was elevated to the honor of duke Orbelian in 1321.

As the whole Zangazur area, Bununis village was also the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians moved here in the 18th century.

ƏDƏBİYYAT: Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.84; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.77-82.

Bununis türk kəndinin köhnə qəbiristanlığında
qəbirüstü daş abidə
(XIV yüzil).

An on-grave monument
in the old cemetery in Bununis Turkish village
(the 14th century).

QABAXLI KƏND QƏBİRİSTANLIĞINDA QOÇ HEYKƏLİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (06.12.1957-ci ildən – Yeğeqnadzor) rayonunun Qabaxlı kəndinin aşağısındakı köhnə qəbiristanlıqda çoxlu qəbirüstü qoç daşları vardı.

Qabaxlı kənd sakini Kamil Dərələyəzlinin şəklini çəkib gətirdiyi belə qoç abidələrindən birinin üstündəki ərəbdilli yazını professor Məşədixanım Nemətova oxumuşdur: “Yoluxucu xəstəliyə tutuldu, Allaha sənalar olsun. Haq-verdi bəy... vəfat etdi ..9-cu ildə”.

Abidənin XIV yüzilin əvvəllərinə aid olduğu ehtimal edilir.

Qabaxlı kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarına anayurdu olmuş, kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra köçürülmüşlər.

A RAM STATUE IN GABAKHLI VILLAGE CEMETERY

There were a lot of on-grave ram stones in the old cemetery below Gabakhli village of Keshishkand (since 06.12.1957 Yeghegnadzor) district in Daralayaz area.

Arabian writing on one of such ram monuments having been photographed by a dweller of Gabakhli village Kamil Daralayazli had been read by professor Mashadikhanim Nematova. "Got an infectious disease, our thanks to Allah. Hagverdi beyk died ۹th year."

It is supposed that the monument refers to the beginning of the 14th century.

Gabakhli village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians had been moved here after the massacre of the Western Azerbaijani Turks in 1988.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.133-137; М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III , Б., 2001, стр.73; К.Дərələyəзли. Дərələyəз од іçində, В., 2001, səh.76.

Qabaxlı kənd qəbiristanlığında qoç heykəli
(XIV yüzili).

A ram statue in Gabakhli village cemetery
(the 14th century).

GİRƏTAĞDA DAŞ ABİDƏ

Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Yuxarı Girətağ kənd qəbiristanlığında daş abidə.

Yerli camaat arasında **Beldaşı** adı ilə tanınan bu daş-abidənin belində uzun bir ox şəklində həkk olunmuş, daşın bir üzündə əlində nizə, çiyində ox-yay atlı təsvir edilmişdir. Atlı əlindəki nizəni atın ayaqları altında çabalayan əjdahanın ağzına yeritmişdir. Daşın digər üzündə də ov səhnəsi təsvir edilmiş, ovçu əlindəki silahla dağ təkəsini nişan almışdır. Ondən yuxarıda su kuzəsi və qalxan şəkilləri həkk olunmuşdur. Bir qədər aşağıda ikinci qalxan şəklində oyulub.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Yuxarı Girətağ kəndinə ermənilərin ilk gəlişi Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonrakı dövrə təsadüf edir.

A STONE MONUMENT IN GIRATAGH

A stone monument in Yukhari Giratagh village cemetery of Gafan district in Zangazur area.

Known with the name of Beldashi (Waist stone) among the local population, in the waist of this stone-monument was scraped the picture of a long arrow. On one side of the stone there was pictured a rider with a spear in his hand and bow and arrow on his shoulder. The rider injected the spear into the mouth of a floundering under the feet of the horse dragon. In the other side of the stone is pictured a hunting scene - a hunter aimed a mountain goat with an arm in his hand. Above it there was scraped a water jug and shield pictures. A bit below was pictured the second shield.

Yukhari Giratagh village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first Armenians' appearing in the village comes across with the period after the massacre of the Western Azerbaijani Turks in 1988.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan”, B., 1994, səh.83-88; R.Təhməzoğlu. “Daş yəhər” kövrəltdi məni, “Mədəniyyət” qəzeti, 11 aprel, 1991-ci il.

Qədim türk kəndi olan Yuxarı Girətağ kənd qəbiristanlığında daş abidə (orta yüzillər).

A stone monument in the cemetery of an ancient Turkish village Yukhari Giratagh (Middle Ages).

CƏFƏRABAD//PIR HÜSEYN TÜRƏSİ

Zəngibasər mahalında, Zəngibasər rayonunun mərkəzi olan Uluxanlı qəsəbəsindən 14 km şimalda, İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Cəfərabad kəndində qırmızı tuf daşdan inşa edilmiş səkkiztilli türbə.

Qaraqoyunlu əmirlərinin sərdabəsi üstündə ucaldılan türbənin hündürlüyü günbəzsiz 12 m olmuşdur. Türbəni yuxarıdan kəmərvarı əhatə edən 22 m uzunluğunda ərəbdilli kitabədə Çuxur Səd vilayətinin Saatlu (Sakadlı) tayfasından olan əmirləri **Pir Hüseyin** və atası **Əmir Səədin** (1411-ci ildə vəfat etmişdir) adları çəkilmişdir. Başqa sözlə, kitabədə yazılıb ki, bu günbəzli müqəddəs sərdabə böyük hökmdar **Pir Budaq xanın** və **noyon Yusifin** padşahlığında **Əmir Səədin oğlu Pir Hüseyinin** əmri ilə hicri tarixlə 816-cı il rəcəb ayının 15-də (miladi tarixlə 1413-cü il oktyabrın 11-də – Ə.Ə.) tikilmişdir.

Türbə **Pir Hüseyin türbəsi** kimi də tanınırdı.

1828-ci ilə qədər kənddə ancaq Azər türkləri, 1830-cu illərdən etibarən isə İrandan köçürülüb gətirilmiş ermənilər yaşamışlar.

JAFARABAD//PIR HUSSEIN TOMB

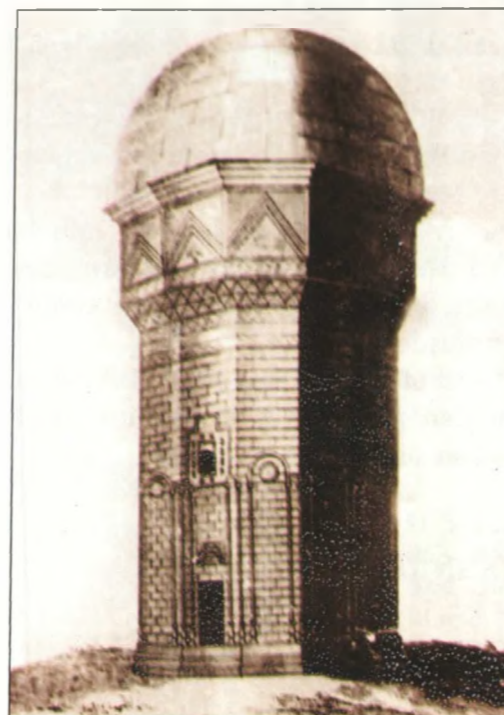
Eight-cornered tomb made of red tufa stone in Jafarabad vllage placed near Iravan city 14 km to the north of the center of Zangibassar district Ulukhanli town in Zangibassar area.

The height of the tomb without cupola, which was elevated on the tomb of Garagoyunlu emirs, was 12 m. an Arabic language inscription 22 m of height surrounding the tomb from above, the names of Pir Hussein and his father Emir Saad (died in 1411) from the tribe of Saatlu (Sakadli) in Chukhur Sad province were mentioned. In othedr words, there was written in the inscription that, this saint tomb was elevated in the kingdom of the great ruler Pir Budag Khan and Noyon Youssif according to the order of Emir Saad's son Pir Hussein on Rajab month, 15, 816 (according to Christian chronology on October 11, 1413 - A.A.)

The tomb was known as Pir Hussein tomb as well.

Only Azerbaijani Turks lived in the village until 1828, since 1830s Armenians having moved from Iran lived there.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.266-267; Сборник сведений о Кавказе (Списки населенных мест Кавказского края по сведениям 1873 года), Эриванская губерния, 5 т., Тифлис, 1879, №18; S.Məmmədov. Qaynaqların sözü birdir, "Azərbaycan" jurn.,1989, №11; S.Məmmədov. İrəvan şəhərində etnikproseslər, "Azərbaycan" jurn.,1992, №1-2; С.А.Мамедов. Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв., Б., 1993, стр.138-140; М.С.Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр. 66-67, 174; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II с., В., 2002, səh.139-142.

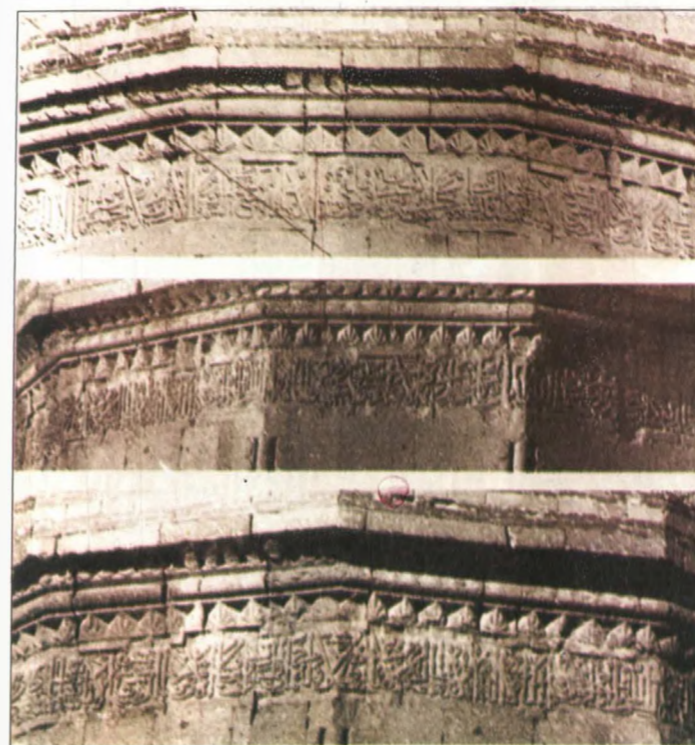
Cəfərabad//Pir Hüseyin türbəsinin əsl görkəmi (XV yüzil).

The real look of Jafarabad//Pir Hussein tomb (the 15th century).

Cəfərabad//Pir Hüseyin türbəsi gümbəzi dağılmış halda.

The cupola of Jafarabad//Pir Hussein tomb in demolition state.

Cəfərabad//Pir Hüseyin türbəsinin kitabəsi (XV yüzil).

The inscription of Jafarabad//Pir Hussein tomb (the 15th century).

URUD QƏBİRİSTANLIĞINDA QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Urud (03.07.1968-ci ildən – Vorotan) kəndindəki orta yüzillər qəbiristanlığında üstü yazılı çoxlu qəbirüstü sənduqələr və qoç heykəlləri qeydə alınmışdır.

1961-ci ildə Urud kəndində elmi ezamiyyətdə olan AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. M.Nemətova XV-XVII yüzillərə aid 100-ə qədər belə abidəni tədqiq etmişdir. Həmin abidələrin hər birinin üstündə ərəb dilində mərhumun kimliyi, ölüm tarixi, bəzən də ölüm səbəbi qeyd olunmuşdur.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Urud kəndində 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra ayaq basmışlar.

ON-GRAVE MONUMENTS IN URUD CEMETERY

A number of on-grave trunks and ram statues with writings had been noted in the cemetery of the Middle Ages in Urud (since 03.07.1968 Vorotan) village of Garakilsa (since 02.03.1940 Sissian) district in Zangazur area. Being in scientific mission in Urud village in 1961, Professor M. Nematova had investigated about 100 such monuments referring to the 15th-17th centuries. On all of those monuments the names of Allah, Muhammad and Ali in Arabian were mentioned, then there was noted the name of the deceased, the date of the death, sometimes the reason of the death. Taking away of religious texts, we present here other writings.

Urud village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times and only Azerbaijani Turks had lived there until 1988. The first Armenians appeared there after the massacre of the Western Azerbaijani Turks in 1988.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.77-82; M.Urud, Urud, B., 2000, səh.28-49; М.С.Неймаг. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана, т. III, Б., 2001, стр.71-73, 184-190.

I Sənduqə. Kəndxuda Şeyx Rızanın oğlu Əmrusəl. 883-cü ilin ramazan ayı (miladi noyabr-dekabr 1478-ci il – red), avğvan nəslindən.

The 1st Trunk. Village chief Sheikh Riza's son Amrusal. Ramazan month of the year of 883 (by Christian chronology: November-December 1478 - Editor), from Aghvan's kin.

II Sənduqə. Bu məzarın sahibi mərhum Oğul ibn Muraddır. 963-cü il. (Miladi 1555/56-cı il – red).

The 2nd Trunk. The owner of this grave is late Oghul ibn Murad. The year of 963 (Christ.: 1555/56 - Ed.).

III Sənduqə. Məmmədqulunun oğlu Əmirəmin gəlini Pəri xan. Taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. 909-cu il. (Miladi 1503/04-cü il – red).

The 3rd Trunk. Mammadgulu's son Amiram's bride Pari khan. Passed away of black death. The year of 909 (Christ.: 1503/04 - Ed.).

IV Sənduqə. Xan Məhəmməd ibn Mənahid. 983-cü il. (Miladi 1575/76-cı il – red).

The 4th Trunk. Khan Muhammad ibn Manahid. The year of 983 (Christ.: 1575/76 - Ed.).

V Sənduqə. Əmirəmin oğlu Mehdigar. 986-cı il. (Miladi 1578/79-cu il – red).

The 5th Trunk. Amiram's son Mehdigar. The year of 986 (Christ.: 1578/79 - Ed.).

VI Sənduqə. Nurunun oğlu Kədaxur.
The 6th Trunk. Nuru's son Kadakhur.

VII Sənduqə. İmamqulunun oğlu Bəhmən. 986-cı il. (Miladi 1578/79-cu il – red).
The 7th Trunk. Imamgulu's son Bahman. The year of 986 (Christ.: 1578/79 - Ed.).

VIII Sənduqə. Aysoltan. 992-ci il. (Miladi 1584-cü il – red).
The 8th Trunk. Aysoltan. The year of 992 (Christ.: 1584 - Ed.).

IX Sənduqə. Məhəmmədqulunun oğlu Vəli bəyin oğlu İbrahiməli. Daşı yazdı Vəli. 989-cü taun ili. (Miladi 1581-ci il – red).
The 9th Trunk. Muhammadgulu's son Vali bey's son Ibrahimali. Vali wrote the stone. The year of black death 989 (Christ.: 1581 - Ed.).

X Sənduqə. Kərəm oğlu Mahmud. 909-cu il. (Miladi 1503/04-cü il – red).
The 10th Trunk. Karam's son Mahmud. The year of 909 (Christ.: 1503/04 - Ed.).

XI Sənduqə. Məhəmmədqulunun oğlu Əmirəmin oğlu Əliyar. 989-cu il. (Miladi 1581-ci il).
The 11th Trunk. Muhammadgulu's son Amiram's son Aliyar. The year of 989 (Christ.: 1581 - Ed.).

XII Sənduqə. Nurunun oğlu Şahnəzər. 1007-ci il (Miladi 1598/99-cu il).
The 12th Trunk. Nuru's son Shahnazar. The year of 1007 (Christ.: 1598/99 Ed.).

1-ci qoç. Əmirəmin oğlu İftixar. 986-cı il. (Miladi 1578/79-cu il). Allah, Məhəmməd, Əli, avladi-avğyan (alban övladı).
The 1st ram. Amiram's son İftikhar. The year of 986 (Christ.: 1578/79 - Ed.).

2-ci qoç. İmamqulunun oğlu Çələbi. 986-cı il. (Miladi 1578/79-cu il).
The 2nd ram. Imamgulu's son Chalabi. The year of 986 (Christ.: 1578/79 Ed.).

3-cü qoç. Səfərqulu. 993-cü il. (Miladi 1585-ci il).
The 3rd ram. Safargulu. The year of 993 (Christ.: 1585 - Ed.).

4-cü qoç. Dəri xəstəliyindən vəfat etmişdir. İsgəndərin oğlu Fəxr. 1019-cu il. (Miladi 1610/11-ci il).
The 4th ram. Passed away of skin disease. Iskandar's son Fakhr. The year of 1019 (Christ.: 1610/11 - Ed.).

İRƏVAN QALASI

1504-cü ildə Səfəvi hökmdarı I Şah İsmayıl vəziri Rəvanqulu xana Zəngi çayının sahilində, indiki İrəvan şəhəri yerində qala tikmək göstərişi verir və Rəvanqulu xan 7 ilin tamamında bu qala tikintisini başa çatdırır.

Sonralar Osmanlı-İran müharibələri zamanı dağıdılan qala divarlarını 1582-1583-cü illərdə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşa daha da möhkəmlədir.

Eni 790 m, uzunluğu 850 m olan qalanın divarları daşdan və çiy kərpicdən hörülmüşdü. Onlar elə qalın idilər ki, hətta top mərmisinə davam gətirirdilər. Qalanın bayır divarının hündürlüyü 10 metrdən hündür idi və bu divarda 17 bürc vardı. Qala ikiqat divarla dövrələnmişdi. Daxili divar birincidən də hündür idi və onların arasında təxminən 50-60 metr məsafə vardı. **İçqaladan** təxminən 1 km məsafədə **Keçiçala** adlı ikinci – köməkçi qala yerləşirdi. Ümumiyyətlə, İrəvan qalasının üst-üstə 50-60 bürcü, 3 möhkəm qapısı olmuşdur: 1) cənubda **Təbriz qapısı**; 2) şimalda **Meydan qapısı**, 3) **Körpü qapısı**.

1827-ci il oktyabrın 1-də qala ruslar tərəfindən işğal edilmişdir. Həmin vaxta qədər qalada ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar.

1864-cü ildə bu qala tamamilə uçurulmuşdur.

IRAVAN CASTLE

Safavi ruler Shah Ismayil Igave an order to his vizier Ravangulu Khan to elevate a castle on the bank of the Zangi River, in the place of the present Iravan city, in 1504 and Ravangulu Khan completed the building of this castle during seven years.

Having been destroyed during Ottoman-Iran wars, an Ottoman military leader Farhad Pasha strengthened the walls of the castle in 1582-1583.

The walls of the castle with 790 m of width and 850 m of length were made of stone and airbricks. They were so thick that could stand even cannon shots. The height of the outer walls of the castle was higher than 10 m and there were 17 towers in those walls. The castle had surrounded by twofold walls. The inner wall was higher than the first one and the distance between them was nearly 50-60 m. approximately in 1 km distance from the Ichgala, there was located a subsidiary second castle - Kechigala. In general, Iravan castle got 50-60 towers and 3 steady doors. 1) Tabriz door in the south; 2) Square door in the north; 3) Bridge door.

Russians occupied the castle on October 1, 1827. Only Azerbaijani Turks lived in the castle until that time.

This castle was completely smashed down in 1864.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.14; Y.V.Çəmənzəminli. Tarixi coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, B., 1993, səh.30-31; J.Şardən. Səyahətnamə, B., 1994, səh.21; C.Qiyasi, İ.Bozyel. Erməni kultür terroru, Ankara, 1996, səh.7; M.Süleymanov İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, B., 1997, səh.23-25; İ.Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. B., 2002, səh.45-46.

İrəvan qalasının panoramı (J.Şardənə görə, 1672).
The panorama of Iravan castle (according to Zh. Shardan, 1672).

İrəvan qalasının panoramı
(Tavernyeyə görə), 1655-ci il.

The panorama of Iravan castle
(according to Tavernyey, 1655).

Rus ordusunun müsəlman-türk şəhəri olan İrəvan qalasını işğal etməsi. Şəhər qarnizonunun təslim olması. 1827-ci il. Rəssam Rubo.

The occupation of the Russian army of Muslim-Turkish city - Iravan castle. The surrendering of the city garrison. The year of 1827. Painter - Rubo.

İrəvan qalasının planı (1827). 1.Məscidlər. 2.Xan sarayı. 3.Taxıl anbarı. 4.Barıt zirzəmisini. 5.Çaya çıxan su yolu. 6.Qala qapıları. 7.Surb Gevork kilsəsi. 8.Surb Ananiya monastırı. 9.Xristian karvansarayı. 10.İran karvansarayı. 11.Xan bağının bir hissəsi. 12.Çamam. 13.Dəyirman. 14. Daş körpü.

The plan of Iravan castle (1827). 1. Mosques; 2. Khan's palace; 3. Grain storehouse; 4. Gunpowder cellar; 5. Waterway running to the river; 6. Castle doors; 7. Surb Gevork castle; 8. Surb Ananiya monastery; 9. The caravansary of Christians; 10. Iranian caravansary; 11. a part of the khan's garden; 12. Bath-house; 13. Mill; 14. Stone bridge.

İRƏVANDA QALA//SƏRDAR MƏSCİDİ

Qala məscidi və ya Köhnə məscid İrəvandakı məscidlərin ən qədimi idi. O, Şah İsmayılın tapşırığı ilə onun vəziri Rəvanqulu xanın İrəvan qalasını tikdirdiyi dövrə təsadüf edirdi. 1510-cu ildə Şah İsmayılın əmri ilə tikilmiş bu məscid 1589-cu ildə osmanlılar tərəfindən təzədən bərpa edilmişdir.

İrəvan qalası içərisində Sərdar Sarayı yaxınlığında yerləşdiyi üçün onu Sərdar məscidi də adlandırırdılar.

1918-ci ildə ermənilər şəhərin müsəlman əhalisini bu məscidin içərisinə dolduraraq məscidlə bir yerdə yandırmışlar.

GALA (CASTLE) MOSQUE IN IRAVAN

Gala mosque or Old mosque was the most ancient one among the mosques in Iravan. The date of its building came across with the building of Iravan castle by the vizier Ravangulu Khan according to the order of Shah Ismayil. Built according to the order of Shah Ismayil in 1510, this mosque restored by Ottomans in 1589.

As it was located near the Sardar Palace inside Iravan castle, it was also named as Sardar mosque.

Armenians filled the Muslim population of the city inside the mosque in 1918 and set them into fire together with the mosque.

ƏDƏBİYYAT: C.Qiyasi, İ.Bozyel. Erməni kultür terrörü, Ankara, 1996, səh.8-9; Ə.Ələkbərli. İrəvan məscidləri, "Xalq qəzeti", 18 may 1997-ci il; C.Qiyasi. Qədim İrəvan şəhəri, "Respublika" qəzeti, 14 noyabr 2002-ci il.

İrəvan Qala//Sərdar məscidinin ümumi görünüşü
(XVI yüzil).

Gala mosque or Old mosque in Iravan
(the 16 th century).

SƏRDAR SARAYI//XAN SARAYI

İrəvan qalasında Xan Sarayı.

İrəvan qalası tikilən vaxtdan (1510) mövcud olan Saray İrəvan Sərdarı Əmirqunə xan Qacar (1605-1625) tərəfindən yenidən ucaldılmış, 1760-1770-ci illərdə İrəvan hakimi Hüseynəli xan (1762-1783) tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan (1784-1805) Sarayın Şüşəbənd adı ilə tanınan Güzgülü salonunu və yay imarətini inşa etdirmişdir.

Sərdar Sarayı böyük qəbul otağının divarlarında Sərdar Hüseyn xanın, qardaşı Həsən xanın, farsların əfsanəvi qəhrəmanı Fəraməzin, Fətəli şahın (1797-1834), Abbas Mirzənin (1783-1833), Rüstəm və Söhrabın portretləri həkk edilmişdi. Saray 1913-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin təcavüzünə məruz qalmış, dağıdılmış, həmin portretlər 1913-cü ildə çıxarılıb Tiflisə aparılmışdır və onlardan bir neçəsi hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. 1918-ci ildə isə ermənilər Sarayın binasını yerlə-yeksan etmişlər.

SARDAR'S PALACE//KHAN'S PALACE

Khan's Palace in Iravan castle.

Existing since the elevating time of Iravan castle (1510), the palace was again elevated by Iravan ruler Amirguna Khan Gajar (1605-1625) and was improved by Iravan ruler Husseinali Khan (1762-1783) in 1760-1770. Husseinali Khan's son Mahammad Khan (1784-1805) elevated Mirror hall and summer building of the castle.

There were scraped the portrays of the ruler Hussein Khan, his brother hassan Khan, Persians' legendary hero Faramaz, Fatali Shah (1797-1834), Abbas Mirza (1783-1833), Rustam and Sohrab on the walls of the large reception hall. The palace exposed to the danger of the aggression of Armenian chauvinists during 1913-1918, was destroyed, those portrays were taken to Tiflis in 1913. at present some of those portrays are being preserved at the Georgian State Art Museum. Armenians smashed the Palace down in 1918.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п.,1852, стр.894; Х.Ф.Б.Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр.280-283; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян, Ереван, 1968, стр.33-34; Y.V.Çəmənzəminli. Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan, B., 1993, səh.30-31; Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995, səh. 452-453; C.Qiyasi, İ.Bozyel. Erməni kultür terrörü, Ankara, 1996, səh.8-9; M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, B., 1997, səh.25-26; İ.Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz, B., 2002, səh.46-47.

İrəvan qalasının və Sərdar sarayının Zəngi dərəsindən görünüşü.

The view of Iravan castle and Sardar's palace from Zangi valley.

İrəvan Sərdar Sarayının Güzgülü salonunun interyeri (XVIII yüzil).

The interior of Mirror hall of Iravan Sardar's palace (the 18th century).

İrəvan Sərdar Sarayının Yay imarəti (XVIII yüzil).

Summer building of Iravan Sardar's palace (the 18th century).

ARZUMAN KÖRPÜSÜ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Dərəbas kəndində orta yüzillərə aid birtağlı daş körpü.

Yazılı mənbələrdə adı 844-cü ildən çəkilən və ətrafı qədim qəbir və abidələrlə zəngin olan Dərəbas kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Dərəbas (“Dərə başı” anlamında) kənd adı kimi, Arzuman körpü adı da türkcədir.

Dərəbas kəndinə ilk ermənilər XIX yüzilin əvvəllərində İrandan və Türkiyədən köçürülüb gətirilmişlər.

ARZUMAN BRIDGE

One-arched stone bridge referring to the Middle Ages in darabus village of Garakilsa (since 02.03.1940 Sissian) district in Zangazur area.

Its name was mentioned since the year of 844. Darabas village surrounded with old graves and rich monuments was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. It's not accidental, that both the names of a village - Darabas (in the meaning of the beginning of the valley) and Arzuman bridge are in Turkish.

The first Armenians appeared in Darabas village at the beginning of the 19th century having moved from Iran and Turkey.

ƏDƏBİYYAT: Сисиан (справочник-путеводитель), Ереван, 1987, стр.85; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.77-82.

Dərəbas türk kəndində
Arzuman körpüsünün ümumi görünüşü
(orta yüzillər).

General view of Arzuman bridge
in Darabas Turkish village
(Middle Ages).

LƏMBƏLİ KÖRPÜLƏRİ

Loru mahalının Barana (31.12.1937-ci ildən – Noyemberyan) rayonunun Ləmbəli (31.12.1937-ci ildən – Debedaşen) kəndində Tona (Debed) çayı üstündə körpü tağları.

Ləmbəli kəndi ilə Sadaxlı kəndini birləşdirən üç qədim körpü aran Borçalısı ilə dağ Borçalısını birləşdirməklə tarixi İpək Yolunun üstündə yerləşmişdir.

XVI-XVIII yüzillərin yadigarı olan bu körpülər XIX yüzildə Rusiya-İran müharibələri zamanı dağıdılmışdır.

Ləmbəli kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, 1948-ci ilə qədər burada ancaq azərbaycanlılar yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər 1948-ci ildən sonra köçürülüb gətirilmişlər.

LAMBALI BRIDGES

Bridge arches on the Tona (Debed) River in Lambali (since 31.12.1937 Debedashen) village of barana (since 31.12.1937 Noyemberian) district in Loru area.

Three ancient bridges connecting Lambali and Sadakhli villages and plain Borchali with mountainous Borchali located on the historical Silk Way.

Being the memories of the 16th-18th centuries, these bridges were destroyed during Russian-Iranian wars in the 19th century.

Lambali village was the mother hearth of Turkish-Oghuz Turks since ancient times. Only Azerbaijanis lived there until 1948. The first Armenians moved there after 1948.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.48-52; B.Ənsər. Qara əllərin qara əməlləri, “Xalq qəzeti“, 13 sentyabr 1997-ci il.

Qədim türk-oğuz kəndi Ləmbəlidə körpü dayaqları (XVI-XVIII yüzillər).

Bridge props in an ancient Turkish-Oghuz village Lambali (the 16th-18th centuries).

İRƏVAN KARVANSARALARI

İrəvan şəhəri Qafqazın mühüm ticarət mərkəzlərindən olduğu üçün burada çoxlu karvansaralar var idi.

Şəhərin ruslar tərəfindən işğalından sonra İ.Şopen 1829-1832-ci illərdə şəhərdə hələ mövcud olan belə karvansaralardan 7-i qeydə almışdır: Gürcü, Culfa, Zöhrab xan, Tahir, Sulu, Susuz, Hacı Əli.

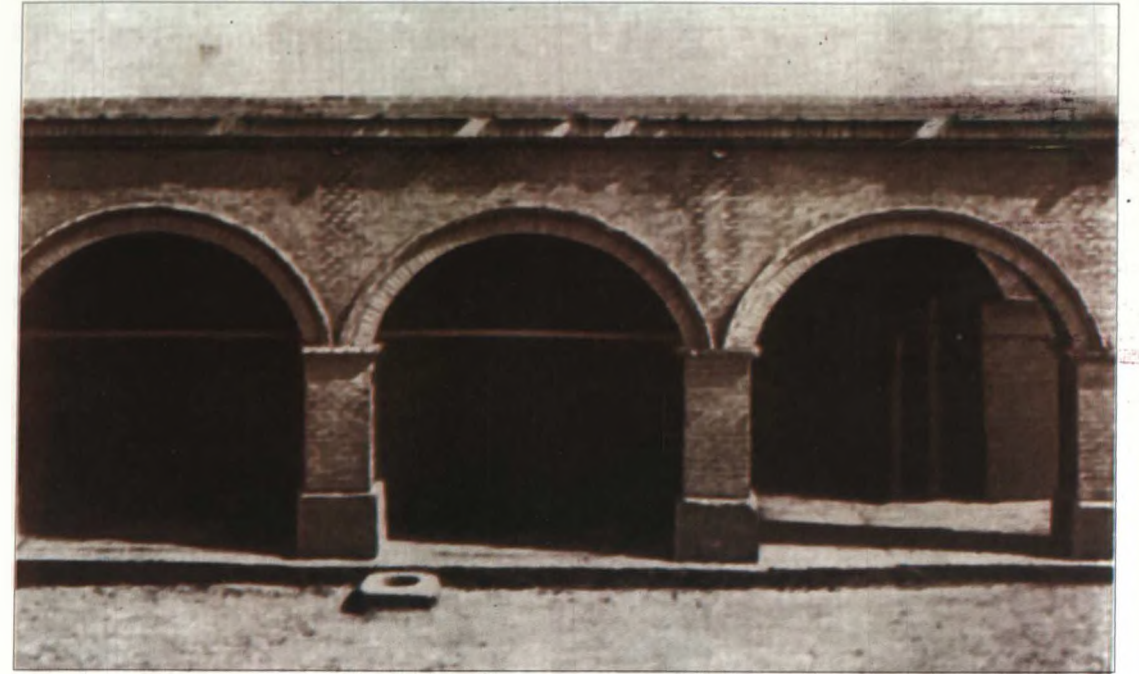
Bişmiş kərpicdən tikilmiş və əsasən şəhərin mərkəzində, Bazar meydanının ətrafında yerləşən bu karvansaralar XVI-XVIII yüzillərin yadigarı olmaqla Azərbaycan-türk mədəniyyətinin parlaq nümunələri kimi öyrənilməlidirlər.

IRAVAN CARAVANSARIES

As Iravan city was one of the important trade centers of the Caucasus, there were a number of caravansaries there. After the occupation of the city by Russians, I. Shopen mentioned seven of such caravansaries existing in the city in 1829-1832 - Gurju, Julfa, Zohrab Khan, Tahir, Sulu, Sussuz and Haji Ali.

Built of burnt brick and mainly located in the center of the city, in the surrounds of Bazaar square, being the memories of the 16th-18th centuries, these caravansaries must be learned as bright examples of Azerbaijani-Turkish culture.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.879; В.М.Аругюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.41-42; Ермәнistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, В., 1995, səh.453.

İrəvanda Ovşar karvansarası (XVI-XVIII yüzillər)

Ovshar caravansary in Iravan (the 16th-18th centuries).

İrəvanda 78 dükanlı Gürcü karvansarası (XVI-XVIII yüzillər).

Gergiau caravansaries with 78 shops in Iravan
(the 16th-18th centuries).

SOYLAN KÖRPÜSÜ

Dərələyəz mahalının Paşalı (19.04.1991-ci ildən – Vayk) rayonunda, Soy-
lan (19.04.1991-ci ildən – Vayk) kəndindən 1 km aralıda, Arpa çayı üstündə kör-
pü.

Uzunluğu 30 metrə çatan körpünün sağ tərəfi Arpa çayının səthindən 32
metr yüksəklikdə olan sıldırım qayanın üstündə, sol tərəfi isə çayın sol sahilində
çay səviyyəsindən 12 m yüksəklikdəki sıldırım qayanın üstündə 13,5 x 4,5 m
ölçüdə daş hörgünün üzərində qərar tutmuşdur.

Körpünün XVII yüzilin əvvəllərində çayın bu sahilindən o sahilinə ordu ke-
çirmək üçün azəri türkləri tərəfindən inşa edildiyi ehtimal olunur.

Körpünün sağ sahilindən baxanda orta sütunun təqribən 8-9 metrliyində ə-
rəb əlifbası ilə yazılmış kitabə mövcud olmuşdur.

Soylan kəndi qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuş, kəndə ilk
ermənilər buradakı Azərbaycan türklərinin 1905-1906-cı il soyqırımından sonra
köçürülüb gətirilmişlər.

SOYLAN BRIDGE

A bridge on the Arpa River 1 km aloof of Soyland (since 19.04.1991 Vayk)
village of Pashali (since 19.04.1991 Vayk) district in Daralayaz area.

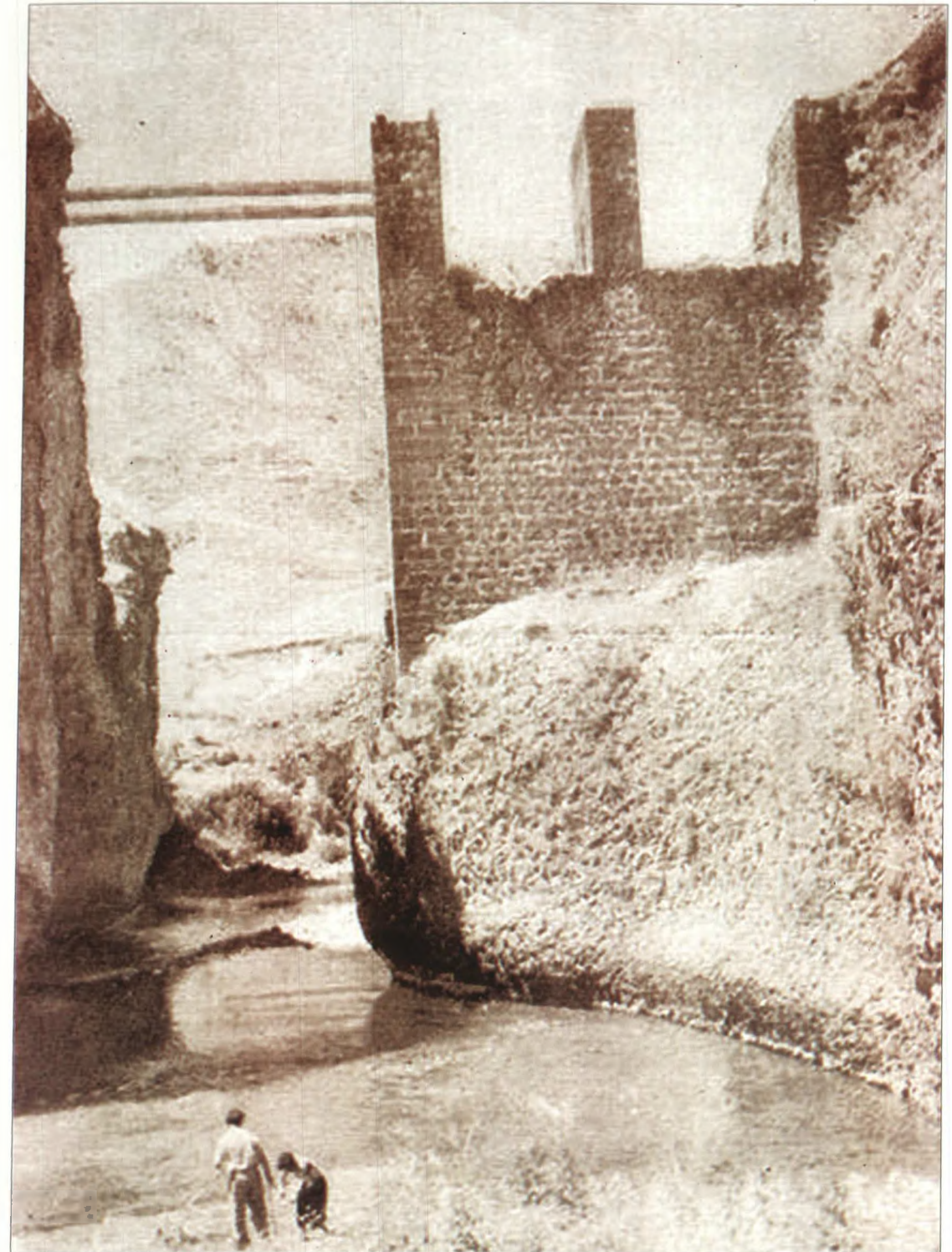
The right side of the bridge reaching 30 m of length rests on the abyss
rock with 32 m of height from the surface of the Arpa River and its left side
rest on the masonry of 13.5 x 4.5 m of measures in 12 m of height from the
river's surface.

It is supposed that the bridge was elevated by Azerbaijani Turks at the
beginning of the 17th century in order to convey armies from one side of the
river to another.

When looking from the right side, one can see that nearly in 8-9 meters
of the bridge there existed an inscription in Arabian.

Soyland village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since
ancient times. The first Armenians were brought to the village after the mas-
sacre of Azerbaijani Turks here in 1905-1906.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B.,
1994, səh.153-157; K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində, B.,2001, səh.90-91;
İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, B., 2002, səh.527;
Həsən Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı, 2004, səh.431.

Soylan körpüsünün ümumi görünüşü
(XVII yüzil).

General view of Soylan bridge
(the 17th century).

KASAX KÖRPÜSÜ

Əştərək rayonu ərazisində, Kasax çayı üstündə üçtağlı daş körpü.

Körpünün böyük və orta tağları arasında üçkünc formada dalğayaran tikili inşa edilmişdir. Uzunluğu 17 m, eni 5 m olan bu körpü XVII yüzilin yadigarıdır.

Körpünün yanındakı digər körpü qalıqları burada qədimdən (bəzi ehtimallara görə XII yüzildən) başqa bir körpünün olduğunu söyləməyə əsas verir.

İstər Əştərək, istərsə də Kasax adlarından görüldüyü kimi, bu ərazilər qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olmuşdur. Bu yerlərə ermənilərin kütləvi axını XIX yüzilin əvvəllərində başlamışdır.

KAZAKH BRIDGE

Three-arched bridge on the Kazakh River in the territory of Ashtarak district.

Three-cornered wave breaking building was made between the big and middle arches of the bridge. The bridge with 17m of length and 5 m of width is the memory of the 17th century.

The remnants of other bridge near this one give a base to say that there had been another bridge since ancient times (According to some suppositions since the 12th century).

As one can see from the names of Ashtarak and Kazakh these territories were the mother hearths of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. The first mass flow of Armenians to these places started since the beginning of the 19th century.

ƏDƏBİYYAT: Н.Г.Буниатов, Ю.С.Яралов. Архитектура Армении, М., 1950, стр.82; Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh.113-116.

Kasax körpüsünün ümumi görünüşü
(XVII yüzil).

General view of Kazakh bridge
(the 17th century).

QIRMIZI KÖRPÜ

İrəvan şəhərində ikitağlı körpü.

Zəngi çayı üstündəki bu körpü 1679-cu ildə tikilmişdir. Qırmızı daşdan hö-rüldüyündən **Qırmızı körpü**, Zəngi çayı üstündə salındığından **Zəngi körpüsü** də adlanmışdır.

Ümumi uzunluğu 80 m, hündürlüyü 11 m, eni 4,8 m olan bu ikitağlı körpü-nün hər iki tərəfdə əlavə su axını üçün bir kiçik keçidi (köməkçi tağı) da vardır.

GIRMIZI (RED) BRIDGE

Two-arched bridge in Iravn city.

It was built on the Zangi River in 1679. As it was made of red stones, it was called as Girmizi bridge and being on the Zangi River - as Zangi bridge.

This two-arched bridge with the general length of 80 m and width 4.8 m, this bridge had a small pass for water (helping arch) in both sides.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, С.А.Сафарян. Памятники армянского зод-чества, М., 1951, стр.67; Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.35-36.

İrəvanda Qırmızı körpünün ümumi görünüşü
(XVII yüzil).

General view of Girmizi bridge in Iravan
(the 17th century).

GEDƏR KÖRPÜSÜ

İrəvan şəhərində birtağlı körpü.
1664-cü ildə Zəngi çayının qolu olan Gedər çayı üstündə qırmızı daşdan tikilmişdir.

GEDAR BRIDGE

One-arched bridge in Iravan city.
It was built of red stones on the Gedar River - the branch of the Zangi River in 1664.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.36; Ермөнистан азәрбаусанлılarının тарихи соғраfiyası, В., 1995, səh.453.

**İrəvanda Gedər körpüsü
(XVII yüzil).**

**Gedar bridge in Iravan
(the 17th century).**

CAME MƏSCİDİ//ŞAH ABBAS MƏSCİDİ

İrəvan qalasında məscid.

Sərdar Sarayının şərqində yerləşən bu məscid 1606-cı ildə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587-1629) tərəfindən tikdirildiyindən ona **Şah Abbas məscidi** də deyirdilər.

Məscidin ətrafında mədrəsə, kitabxana, karvansara və onları əhatə edən böyük həyət, həyətdə hovuz olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə məscid erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmış, 1928-ci ildə məsciddə olmuş Azərbaycan Arxeologiya Komissiyasının üzvü İsa bəy Əzimbəyov məscidin Şah Abbasın adı çəkilən kitabəsini oxumuş, tarixini dəqiqləşdirmiş, onun gümbəzinin dağıldığını, ətrafının viranə şəklə salındığını qeydə almışdır.

Uzun müddət yararsız halda saxlanan məscid binasını ermənilər 1940-cı illərdə bütünlüklə məhv etmişlər.

JUMA (FRIDAY) MOSQUE //SHAH ABBAS MOSQUE

A mosque in Iravan castle.

As this mosque, located to the east of the Sardar Palace, was built by the Safavi ruler Shah Abbas I (1587-1629), it was named as Shah Abbas' mosque as well.

There was a religious school of Muslims, a library, a caravansary and placing them large yard and a pond in the yard surrounding the mosque.

The mosque was smashed down by Armenian dashnaks in 1918-1920. Issa bey Azimbeyov, the member of the Azerbaijan Archaeological Commission, visited the mosque, read the inscription where Shah Abbas' name was mentioned, specified its history and noted that its cupola had been destroyed and surrounding places changed into ruins.

Remaining in unfit condition for a long time, Armenians completely smashed the mosque down in 1940s.

ƏDƏBİYYAT: Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, B., 1995, səh. 449-450; C.Qiyasi, İ.Bozyel. Erməni kultür terrörü, Ankara, 1996, səh.8; M.Süleymanov. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən, B., 1997, səh.25; Ə.Ələkbərli. İrəvan məscidləri, "Xalq qəzeti", 18 may 1997-ci il.

İrəvanda Şah Abbas məscidinin ümumi görünüşü
(XVII yüzil).

General view of Shah Abbas' mosque in Iravan
(the 17th century).

DƏMİRBULAQ MƏSCİDİ//GÜNLÜKLÜ MƏSCİD

İrəvan şəhərində məscid.

Şəhərin Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşdiyi üçün **Dəmirbulaq məscidi**, məscid binasının üstündə düzəldilmiş günlüyə görə isə **Günlüklü məscid** də adlanmışdır.

Məscid **Hacı Müzəffər ağa** adlı şəxs tərəfindən XVII-XVIII yüzillərdə tikilmişdir.

1988-ci ilin fevralına qədər fəaliyyət göstərən və şəhərin dindar müsəlmanlarına xidmət edən məscid həmin ilin fevralında erməni millətçiləri tərəfindən hücumə məruz qalmış, talanmış, sonra isə od vurulub yandırılmışdır.

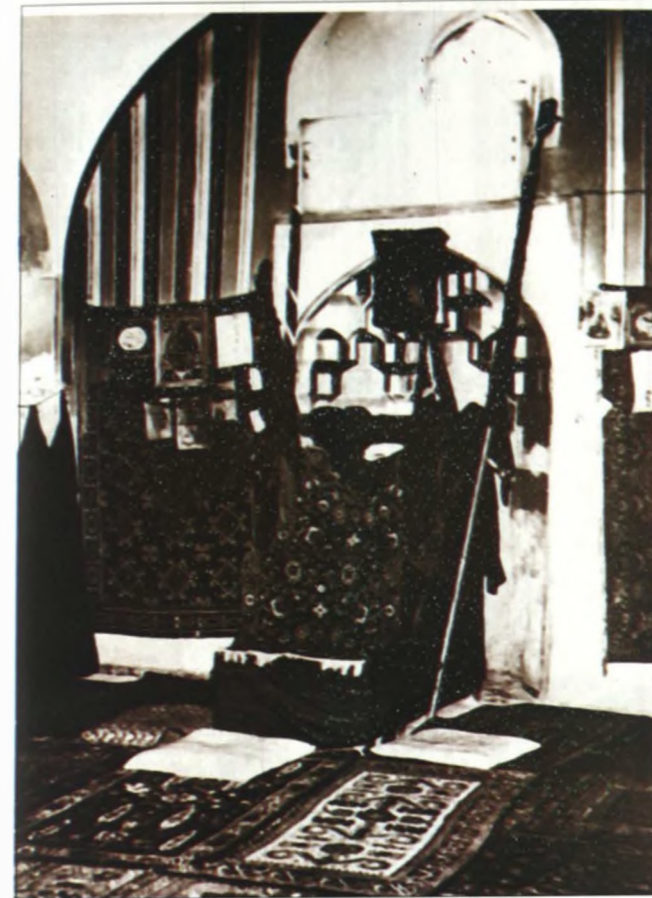
DAMIRBULAG MOSQUE//GUNLUKLU MOSQUE

A mosque in Iravan city.

As it's located in Damirbulag ward of the city, it was named Damirbulag mosque and because of the sunshade parasol having made on the building - Gunluklu mosque.

The mosque was elevated by a person Haji Muzaffar Agha in the 17th-18th centuries. The mosque existed and served religious Muslims of the city until February 1988. Armenian chauvinists attacked the mosque, sacked it and set it into fire then.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.32; "Göyçə" qəz., 24 dekabr 1994-cü il.

İrəvanda
Dəmirbulaq məscidinin
iç görünüşləri
(XVII-XVIII yüzillər).

Interior views
of Damirbulag mosque
in Iravan
(the 17th-18th centuries).

DƏMİRBULAQ KÖRPÜSÜ

İrəvan şəhərində birtəğli daş körpü.
Şəhərin içindən keçən kiçik Dəmirbulaq çayı üstündən salınmış körpünün XVII-XVIII yüzillərin yadigarı olduğu ehtimal edilir.
İrəvan şəhərində Dəmirbulaq adlı məhəllə və məscid də olmuşdur.

DAMIRBULAQ BRIDGE

One-arched stone bridge in Iravan city.
It was elevated on a small river running through the city, which supposedly was built in the 17th-18th centuries.
There was a ward and a mosque named Damirbulag in Iravan as well.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.36.

İrəvanda Dəmirbulaq körpüsünün
ümumi görünüşü
(XVII-XVIII yüzillər).

General view
of Damirbulag bridge in Iravan
(the 17th-18th centuries).

GÖY MƏSCİD//HÜSEYNƏLİ XAN MƏSCİDİ

İrəvan şəhərində məscid. Tikintisinə 1760-cı ildə başlanmış, 1764-cü ildə İrəvan sərdarı Hüseyinli xan Qacar (1762-1783) tərəfindən tamamlanmış, onun adı ilə **Hüseyinli xan məscidi** də adlanmışdır.

Eni 66 m, uzunluğu 97,2 m olan Göy məscid İrəvan məscidləri içərisində ölçüsünə görə ən böyüyü və İrəvan şəhərinin mərkəzi Came məscidi idi, digər məscidlərə din xadimləri buradan göndərilirdi.

Məscid kompleksi ibadət və din xadimləri üçün yaşayış otaqlarından, qış və yay salonlarından, mədrəsədən və s. tikililərdən ibarət idi. Məscidin 4 minarəsi (3-ü dağıdılmış, yalnız 1-i qalmışdır), çarhovuzlu-fəvvarəli geniş həyəti, zəngin kitabxanası olmuşdur.

Məscid XX yüzildə ermənilər tərəfindən iki dəfə yandırılmışdır: 1) 1918-ci ildə; 2) 1955-ci ilin martında türk din xadimi Mahmud Aruz oğlu, həyat yoldaşı və 22 nəfər türk üləması məsciddə ibadət edərkən.

Son zamanlar məscidin binası tarix muzeyinə çevrilmişdi. Hazırda ermənilər bu məscidi "Fars məscidi" adı ilə dünyaya təqdim edirlər.

GOY (BLUE) MOSQUE//HUSSEINALI KHAN'S MOSQUE

A mosque in Iravan. The elevating began in 1760 and completed in 1764 by the ruler of Iravan Husseinali Khan Gajar (1762-1783) and borrowed its name from the khan - Husseinali Khan's mosque.

Goy mosque with 66 m of width and 97.2 m of length was the biggest one among the Iravan mosques according to its measurues being the central mosque in Iravan. Religious figures were being sent to other mosques from here.

The mosque-complex consisted of living rooms for praying and religious figures, winter and summer halls, a religious school for Muslim people etc. There were four towers (three of them were destroyed, one is remaining), large yard with manmade pool and fountain and rich library in the mosque.

During the 20th century, the mosque was twice set into fire by Armenians - in 1918 and in March 1955, when a Turkish religious figure Aruz's son Mahmud, his wife and 22 more Turkish scientists were praying there.

Later times the building of the mosque was changed into a Historical Museum of Iravan city. At present, Armenians introduce this mosque as "a Persian mosque" to the world.

ƏDƏBİYYAT: X.Ф.Б.Линч. Армения (Путевые очерки и этюды), т 1, Тифлис, 1910, стр. 277-280; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян Ереван, М., 1968, стр.31-32; Ермәнистан азәрбајсанlıларının тарихи соғраfiyası. В., 1995, səh.450-452; С.Қiyasi, Ё.Bozyel. Ермәни күлүтүр террору, Ankara, 1996, səh.8; Ə.Ələkbərli. İrəvan məscidləri, "Xalq qəzeti", 18 may 1997-ci il; S.Şükürov. İrəvan hakimi Hüseyinqulu xan və onun Zəngibasar mahalı, Gəncə, 2000, səh.51-53; С.Қiyasi. Qədim İrəvan şəhəri, "Respublika" qəz., 14 noyabr 2002-ci il.

İrəvanda Göy məscid (XVIII yüzil).

Goy mosque in Iravan (the 18th century).

İrəvanda Göy məscidin girişi.

The entrance of Goy mosque in Iravan.

Göy məscidin 1981-ci il mənzərəsi.

The view of Goy mosque in 1981.

İrəvanda Göy məscidin həyətinə hovuz

A pool in the yard of Goy mosque in Iravan.

HACI NOVRUZƏLİ MƏSCİDİ

İrəvan şəhərində məscid.

XVIII yüzilin 2-ci yarısında **Qara Seyid** adlı şəxs tərəfindən tikilmişdir.

Məscid şəhərin Hacı Novruzəli məhəlləsində (indiki dəmiryol vağzal rayonu) yerləşdiyindən məhəllənin adı ilə **Hacı Novruzəli məscidi** də adlanmışdır. Bu məhəllədə XX yüzilin əvvəllərinə qədər bir nəfər də erməni yaşamamışdır. Hacı Novruzəli bu məscidi tikdirən Qara Seyidin nəvəsi olmuşdur.

Tək minarəli bu məscid XX yüzilin əvvəllərində erməni millətçiləri tərəfindən yandırılaraq məhv edilmişdir.

Məsciddə uzun illər Molla Qasım axundluq etmişdir.

HACI NOVRUZALI'S MOSQUE

A mosque in Iravan city.

It was elevated by a person, called Gara Seyid, in the second half of the 18th century.

As the mosque was located in Haji Novruzali ward (the area of the present railway station), it borrowed the name of its ward - Haji Novruzali mosque. Not a single Armenian lived in this ward up to the beginning of the 20th century. Haji Novruzali was a grandson of Gara Seyid, who had built this mosque.

Armenian chauvinists set into fire and smashed this one-tower mosque down at the beginning of the 20th century.

For a long time Molla Gassim had been the theologian of this mosque.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-П., 1852, стр.687; Seyfulla Cəfərli. Hacı Novruzəli məscidi, "Vətən həsrəti" qəz., 23 iyul, 1993-cü il; C.Qiyasi, İ.Bozyel. Erməni külütür terrörü, Ankara, 1996, səh.8.

İrəvanda Hacı Novruzəli məscidinin
ümumi görünüşü
(XVIII yüzil).

General view
of Haji Novruzali mosque in Iravan
(the 18th century).

İRƏVAN HAMAMLARI

İrəvan şəhəri orta yüzillərin ən böyük Qafqaz şəhərilərindən biri kimi, çoxlu mədəni tikililərə də malik olmuşdur. Belə tikililər sırasında hamamlar mühüm yer tutur. İ.Şopen 1829-1832-ci illərdə belə hamamlardan 9-u siyahıya almışdır:

İrəvanın **Şəhər hissəsində**: 1. Şeyxülislam, 2. Zal xan, 3. Mehdi bəy; **Təpəbaşı hissəsində**: 4) Hacı Bəyim, 5. Şeyxülislam, 6. Hacı Əliyev, 7. Qafar, 8. Kərim bəy; **Dəmirbulaq hissəsində**: 9.Həsənəli (Cəfər bəy adı ilə də tanınır) hamamları.

IRAVAN BATHHOUSES

Iravan city as one of the largest cities of the Caucasus had had a number of cultural buildings. Bathhouses occupy special places among such buildings. I. Shopen put into his list nine of such bathhouses.

In the city part of Iravan: 1. Sheikh ul-Islam, 2. Zal Khan, 3. Mehdi bey; in Tarabashi part: 4. Haji Bayim, 5. Sheikh ul-Islam, 6. Haji Aliyev, 7. Gafar, 8. karim bey; in Damirbulag part: 9. Hassanali (is known by the name of Jafar bey as well) bathhouses.

ƏDƏBİYYAT: И.Шопен. Исторический памятник состояния армянской области к эпоху ее присоединения к Российской империи, С-п., 1852, стр.867; В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.41.

İrəvan hamamlarından birinin giriş qapısı
(XVIII yüzil).

The entrance door of one of the bathhouses of Iravan
(the 18th century).

İRƏVANDA BAZAR MEYDANI

Köhnə İrəvan şəhərinin baş meydanı.

Burada böyük ticarət mərkəzi (bazar) yerləşdiyindən o, Bazar meydanı adlanmışdır. Şəhərin əsas dükan və karvarsaraları burada yerləşirdi.

BAZAAR SQUARE IN IRAVAN

The main square of old Iravan city.

As there was located a trade center (bazaar) there, it was called as Bazaar square. Main shops and caravansaries of the city were located here.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.41.

**İrəvanda Bazar meydanının ümumi görünüşü
(XVIII-XIX yüzillər).**

**General view of Iravan bazaar square
(the 18th - 19th centuries).**

URUD KÖRPÜSÜ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (02.03.1940-cı ildən – Sisian) rayonunun Urud (03.07.1968-ci ildən – Vorotan) kəndində, Bazarçay çayı üstündə birtağlı körpü.

Bədir və Qala qayalarının arasında iki iri daşın üzərində 1855-ci ildə bölgənin müsəlman bəyləri tərəfindən inşa edilmişdir. 15-20 addım uzunluğunda olan bu körpü Urud azərbaycanlı kəndini onun kövşənləri, bağları ilə birləşdirir, mahalın Şam, Dərəbas, İrmis, Bəhrülü, İlizin və s. azərbaycanlı kəndlərinə gediş-gəlişi təmin edirdi.

Körpünün tikintisində çay daşları, əhəng və s. təbii tikinti materialları ilə yanaşı, yüz minlərlə yumurta sarısından da istifadə olunmuşdur.

Qədimdən Türk-Oğuz boylarının anayurdu olan Urud kəndində 1988-ci ilə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Kəndə ilk ermənilər Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra ayaq basmışlar.

URUD BRIDGE

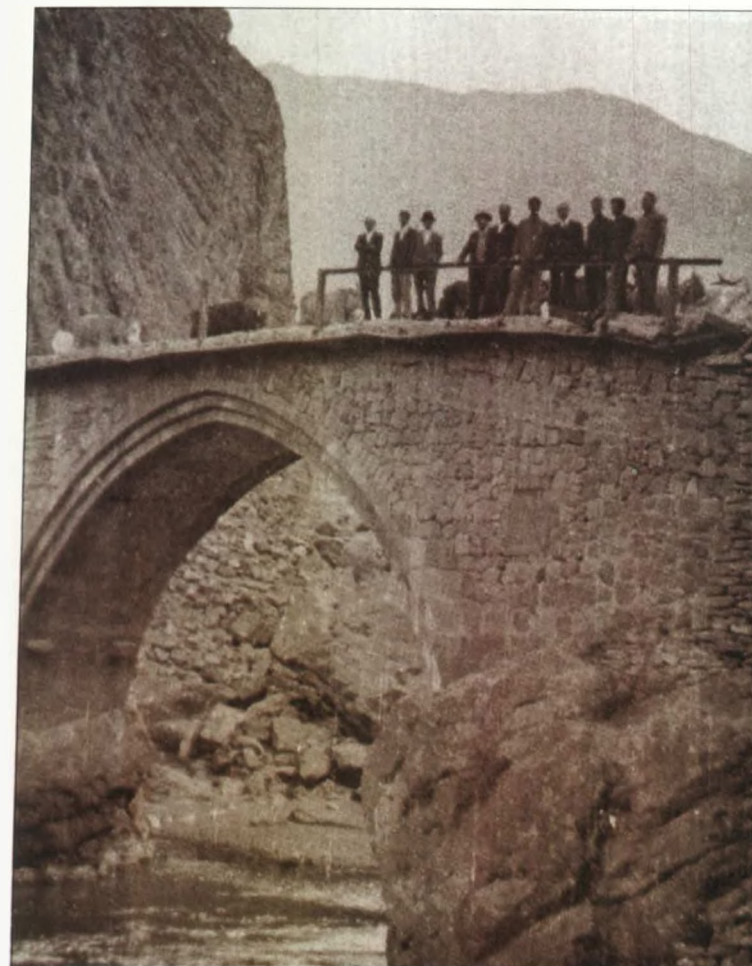
One-arched bridge on the Bazarchay River in Urud (since 03.07.1968 Vorotan) village of Garakilsa (since 02.03.1940 Sissian) district in Zangazur area.

It was elevated on two big stones between Badir and Gala rocks by Muslim beys of the area in 1855. The bridge with 15-20 feet of length connected Azerbaijani village Urud with its straws and gardens and secured their going to Sham, Darabas, Irmis, Bahrulu, Ilizin and other Azerbaijani villages.

Together with river stones, lime and other natural building materials, hundreds of thousands of eggs' yellows were also used in the building of the bridge.

Urud village was the mother hearth of Turkish-Oghuz tribes since ancient times. Only Azerbaijani Turks lived there until 1988. The first Armenians appeared here after the massacre of the Western Azerbaijani Turks in 1988.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh. 77-82; M.Urud. Urud, B., 2000, səh.54.

Qədim türk kəndi
Urudda
Urud körpüsünün
müxtəlif görünüşləri
(XIX yüzil).

Different views
of Urud bridge
in an ancient
Turkish village Urud
(the 19th century).

KÖHNƏ İRƏVANDA AZƏRBAYCANLILARIN ŞƏXSİ EVLƏRİ

Orta yüzillər İrəvan şəhəri Qafqazın ən böyük siyasi-mədəni mərkəzlərindən biri olmaqla həm də nadir maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin Azərbaycan türk şəhəridir. Burada azərbaycanlı memarların ucaldığı türk zadəganlarına məxsus şəxsi mülklər, yaşayış evləri də öz bitkin memarlıq həlli baxımından abidə adı daşımağa layiqdir.

PERSONAL HOUSES OF AZERBAIJANIS IN OLD IRAVAN

Being one of the largest Caucasian cities in the Middle Ages, Iravan was one of the political and cultural centers as well rich of unique cultural examples Azerbaijani Turkish city. Personal buildings, living houses, which had been elevated by Azerbaijani architects are worthy of being called monuments because of architecture solving.

ƏDƏBİYYAT: В.М.Арутюнян, М.М.Асратян, А.А.Меликян. Ереван, М., 1968, стр.43.

İrəvan şəhərinin
ümumi görünüşü
(XIX yüzil)

General view
of Iravan city
(the 19th century).

İrəvan sərdarı
Hüseynqulu xanın qardaşı
Pənah xanın evi
(XIX yüzil)

Iravan ruler
Husseingulu Khan's
brother Panah
Khan's house
(the 19th century).

Köhnə İrəvanda
azərbaycanlı evi.
(XIX yüzil)

An Azerbaijani's house
in old Iravan
(the 19th century).

BUGAKAR PİRİ

Zəngəzur mahalının Məğri rayonunun Buğakar kəndi ərazisində ziyarətgah.

Buğakar kəndi öz adını IX yüzil ərəb sərkərdəsi Buğa əl-Kəbirin, adından almış, ziyarətgah isə kəndin adı ilə - Buğakar ziyarətgahı kimi tanınmışdır. Sultan Seyid Əhməd məqbərəsi kimi də tanınan bu ziyarətgah, əslində, ərəb sərkərdəsi Əhməd ibn əl-Xəlil ibn Hışamın məzarı, məqbərə də onun məqbərəsidir.

Kənddə həmişə azərbaycanlılar yaşamışlar.

1930-cu illərdə Buğakar kəndi ləğv edilmiş, əhalisi qonşu azərbaycanlı kəndlərinə köçürülmüşdür. Buna baxmayaraq, Buğakar (yerli tələffüzdə Bıgıkar) piri ətraf kəndlərin azərbaycanlı əhalisi üçün ziyarətgah olaraq qalmışdır.

BUGHAKAR SACRED PLACE

A place of pilgrimage in the territory of Bughakar village of Meghri district in Zangazur area.

Bughkar village borrowed its name from the name of Bugha al-Kabir, the 9th century Arabian military leader, and the sacred place was known with the name of the village. This sacred place known as the tomb of Sultan Seyid Ahmad, in fact, is the grave of an Arabian military leader Ahmad ibn al-Khalil ibn Hisham and the tomb also belongs to him.

Azerbaijanis lived in the village always.

Bughakar village was abolished in 1930s and its population moved to neighboring Azerbaijani villages. In spite of this Bughakar sacred place remain being the place of pilgrimage for Azerbaijani population of surrounding villages.

ƏDƏBİYYAT: Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995, səh.170; H.Vəli. Babək Xürrəmidinin son təleyi, Bakı, 1998.

Buğakar pirinin ümumi görünüşü.

General view of Bughkar sacred place.

KƏKİLLİ PİR

Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun Yuxarı Girətağ kəndi ərazisində pır.

Şərbişəyə (Şərqmeşəyə) doğru uzanan yolun üstündə, təpə başındakı üç böyük palıd ağacı qədimdən yerli sakinlərin inam yerinə çevrilmişdir. Bu yerlərdəki meşəliklər ildən-ilə qırılıb, tükənsə də, Kəkilli pırın palıdlarına toxunmağa, hətta oradan quru odun aparmağa belə heç kəs cürət etməmişdir. Bu qadağanı pozanlardan ağzı əyilən, boynu yana dönənlər də olmuşdur. 1930-cu illərdə belə bir rəvayət də yayılmışdır ki, Səlimə adında bir qadın Quranı palıdın koğuşunda gizlətməmiş, bir gecənin içində koğuş qovuşmuşdur.

Həmin palıd ağaclarından ən ucasının yarpaqları dəfnə ağacı yarpağına oxşayan qərribə bir budağı vardı. Görünür, həmin budağı adamlar, nə vaxtsa, ağacın kəkili hesab etmişlər və pırın Kəkilli adı da buradan yaranmışdır.

Kəndin sakinləri bura dilək diləməyə gələr, qurbanlar kəsər, palıd ağaclarının koğuşlarında çıraq yandırardılar. Pırın ərazisində Zəngilan bölgəsinin hörmətli din xadimlərindən sayılan Seyid Mir Əhməd ağanın, bir neçə qohumlarının məzarları vardı. 1950-ci illərdən sonra ermənilərin Qafanın Pirdavdan kəndində dağıtdıqları sərdabədən Mir Əhməd ağanın qəbrini də bura köçürdülər və oğlu Mir Əli ağa atasının məzarı üstündə sərdabə tikdirdi...

KAKILLI SACRED PLACE

Sacred place in the territory of Yukhari Giratagh of Gafan region in Zangazur area.

Being on the road to the direction of Sharbisha (Shargmesha, i.e. East Wood), three oak trees on the top of the hill became the place of belief of the local people since ancient times. Though the forests of these places had been cut down and came to an end, nobody dared to touch the oaks or to carry even dry wood of Kakilli sacred place. They who disordered this prohibition found curving of mouth or drying of neck. Such a legend spread in the 1930s that a woman, named Salima, hid the Holy Qur'an in the hollow of the oak and the hollow came together during one night.

The highest tree of those oaks had a strange branch with bayleaf like leaves. Perhaps, once the people considered that branch to be the forelock (i.e. kakil) of the tree and the name of the sacred place as Kakilli appeared this way.

Inhabitants of the village used to come here to wish something, to kill animals as a sacrifice, to burn lamps in the hollows of the oak trees. There was one of the respected religious figures' of Zangilan area Seyid Mir Ahmad Agha's grave and some of his relatives' graves in the territory of the sacred place. Mir Ahmad Agha's grave was brought here from the tomb in Pirdavdan village of Gafan region in 1950s, after Armenians' destroying of his tomb. His son Mir Ali Agha built a tomb on the grave of his father here.

ƏDƏBİYYAT: Rəşid Təhməzoğlu. Kəndimizin tapım yerləri. "Qafqazın səsi" qəz., 8 may 2003-cü il.

Kəkilli pirdə Seyid Əhmədın məqbərəsi
(XX yüzil)

Seyid Ahmad's tomb in Kakilli sacred place
(the 20th century).

AĞADƏDƏ OCAĞI

1950-1980-ci illərdə Zəngibasar mahalının ən mötəbər ziyarətgahı olan bu ocaq Uluxanlı, Həbilkənd, Seyidkənd, Sarvanlar kəndlərinin əhatəsində, Qulucan kəndinin yanında, Qarasu çayının kənarında yerləşirdi. Ora müsəlmanlarla yanaşı, xristianlar da pənah gətirirdilər.

1950-ci illərə qədər burada ancaq bir qəbir olmuş, adamlar onu pır kimi ziyarət etmişlər. Deyirlər, gecələr bu yerdə işıq yanarmış, yaxınlaşanda itərmiş. 1950-ci illərdə orada bina tikiblər. Binanın ətrafında yanmış ağaclar vardı. Adamlar o ağacın kömüründən götürüb istifadə edir, şəfa tapırdılar.

Get-gedə ətraf kəndlərdən, hətta İrəvan şəhərindən imkanı olan adamlar öz əzizlərini bu ocağın ətrafında yaranmış qəbiristanlıqda gətirib dəfn edirdilər. Təəssüf ki, Qərbi Azərbaycan türklərinin 1988-ci il soyqırımından sonra bu müqəddəs ocaq da ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

AGHADADA SACRED PLACE

Being the most esteemed pilgrimage in Zangazur area in 1950-1980, this sacred place was located in the surrounding of Ulukhanli, Habilkand, seyidkand and Sarvanlar villages, near Gulujan village, on the side of the Garassu River. Together with Muslims, Christians also took refuge in this sacred place.

There had been only one grave here until 1950 and the people went to pilgrimage to that grave. They say that there was a light in that place and when one approached, the light disappeared. They built a building here in 1950s. There were burnt trees around the house. People took coals of those trees, used them and found recovery.

Little by little from surrounding villages and even from Iravan, rich people brought their dead ones and perished in the cemetery having appeared around that sacred place. Unfortunately, after the massacre of the Western Azerbaijan Turks in 1988, Armenians destroyed this holy place, too.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Zeynalov. Hər gün kəndimizi xatırlayıram, "Ağrıdağ" qəzeti, 27 may 1998-ci il; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan, II cild, B., 2002,

Ağadədə ocağındakı qəbir daşlarını ermənilər beləcə vəhşicəsinə dağıtmışlar (XX yüzil).

Armenians destroyed the stones of graves in such wild way in Aghadada holy place (the 20th century).

MİRƏLİ AĞA VƏ MİRYAQUB AĞA TÜRƏSİ

Göyçə mahalının Çəmbərək (31.12.1937-ci ildən – Krasnoselo) rayonunun Ağbulaq (19.04.1991-ci ildən – Axperek) kəndinin şərqindəki qəbiristanlıqda türbə.

Bu türbə bütün Göyçə, Qazax, Tovuz, Gədəbəy, Şəmkir, Gəncə bölgələrində məşhur idi. Həmin türbənin önündə hər gün neçə-neçə qurbanlar kəsilər, nəzir-niyaz paylanardı.

1988-ci il hadisələrindən sonra ermənilər bu ziyarətgahı yerlə-yeksan etmişlər.

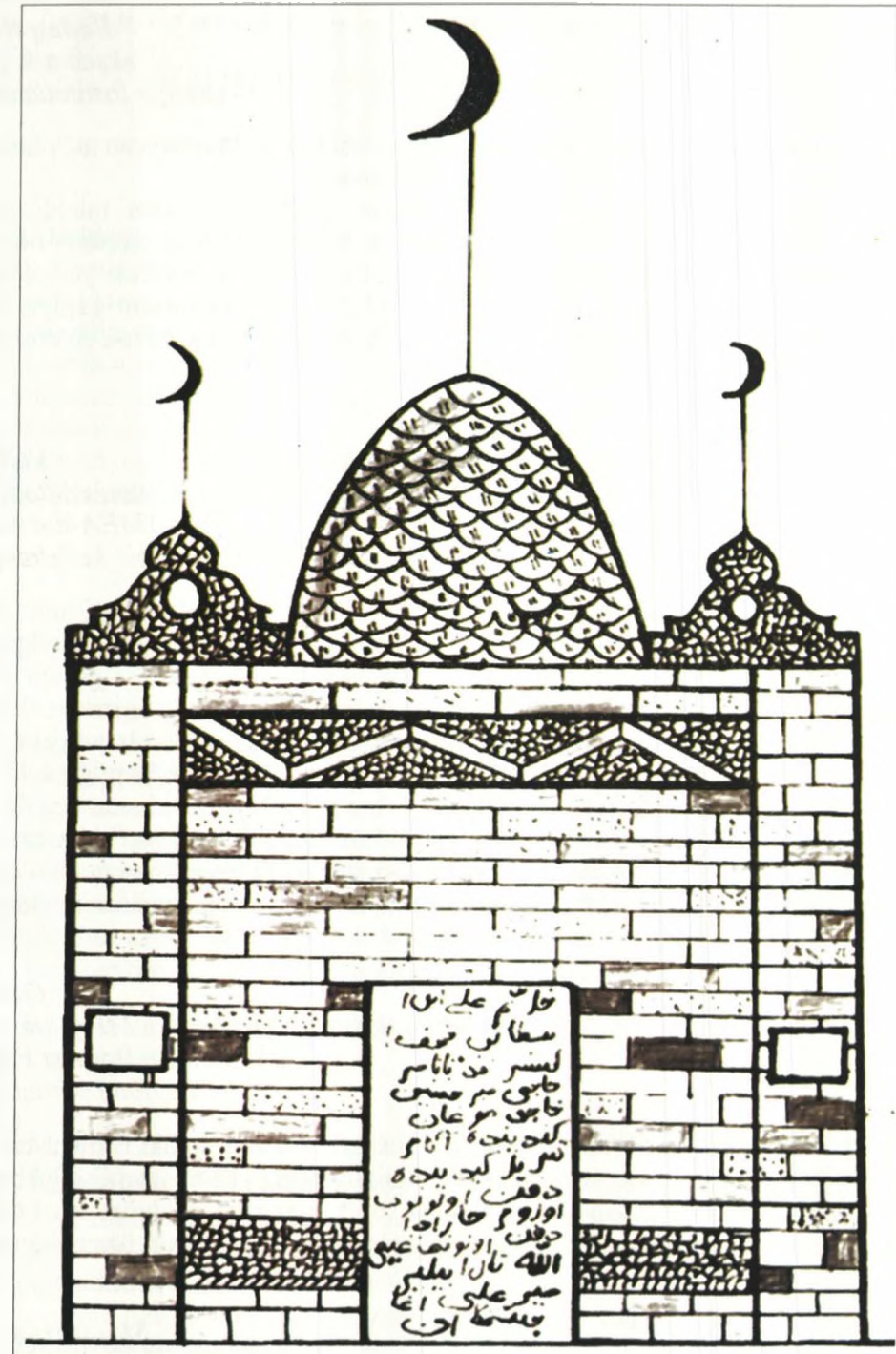
MIRALI AGHA AND MIRYAGUB AGHA TOMB

A tomb in a cemetery to the east of Aghbulag (since 19.04.1991 Akhperek) village of Chambarak (since 31.12.1937 Krasnoselo) district in Goycha area.

This tomb was famous in all areas of Goycha, Gazakh, Tovuz, Gadabay, Shamkir and Ganja. Lots of animals destined for sacrifice were being cut here, vows delivered before the tomb every day.

After the events of 1988, Armenians wholly smashed this sanctuary down.

ƏDƏBİYYAT: Ə.Ələkbərli. Qədim Türk-Oğuz yurdu – “Ermənistan“, B., 1994, səh. 172-177; M.Urud. Urud, B., 2000, səh.172-177; E.İsmayıl. “Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı“, B., 1995, səh.81.

Mirəli ağa və Miryaqub ağa türbəsinin təsviri (XX yüzil).

The plan of Mirali Agha and Miryagub Agha tomb (the 20th century).

R Ə Y L Ə R

Budaq BUDAQOV
akademik, AMEA-nın
Coğrafiya İnstitutunun direktoru

Bu mövzu mənə doğmadır. Mən ömrümün bir hissəsini Qərbi Azərbaycan mövzusunda - indiki Ermənistan toponimlərinin tədqiq edilməsinə həsr etmişəm.

"Qərbi Azərbaycan abidələri" indiki Ermənistan ərazisində qalan maddi mədəniyyət nümunələrimiz haqqında dəyərli bir kitabdır. Bu kitabın müxtəlif dillərə tərcümə olunub, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması vacibdir. Dünya bilməlidir ki, Ermənistan ərazisində yerləşən və bu gün dünya ictimaiyyətinə "qədim erməni abidələri" kimi təqdim olunan qədim yaşayış məskənləri qalıqlarının, nekropol və kurqanların, qala, saray və qəsrlərin, karvansara, körpü və dini məbədlərin çox böyük əksəriyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur...

* * *

Vəli ƏLİYEV,
tarix elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü,
ADPU-nun Ümumi tarix kafedrasının müdiri.

Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrinin bir hissəsi bu gün Qərbi Azərbaycan adlandırdığımız indiki Ermənistan ərazisindədir. Lakin təəssüf ki, bu abidələr tədqiqatçılarımız tərəfindən vaxtında öyrənilməmiş və bundan istifadə edən həmin əraziyə gəlmə ermənilər o abidələrin bir hissəsini məhv etmiş, bir hissəsini isə erməniləşdirməyə çalışmışlar. Lakin daşlara yazılmış yaddaşı pozmaq və ya dəyişmək yadellilərə heç də həmişə nəsis olmamışdır.

Tədqiqatçı Əziz Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" kitabı bu boşluğu doldurmaq üçün atılan mühüm addım sayıla bilər və indiki vaxtda, mən deyirdim ki, siyasi baxımdan da son dərəcə vacibdir. Çünki nəhayət, dünya bilməlidir ki, "qədim erməni mədəniyyəti" deyilən bir anlayış kökündən uydurmadır və Qərbi Azərbaycan ərazisindən tapılıb dünya ictimaiyyətinə sınıran bütün yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri əslində Azərbaycan xalqına məxsusdur...

* * *

Cəfər QIYASI
memarlıq doktoru, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü
Abidələrin Bərpası Elmi-Tədqiqat
Layihə İnstitutunun direktoru,

Azərbaycan mədəni irsinin böyük bir bölümü - çoxsaylı abidələr indiki Ermənistan ərazisindədir. Təəssüf ki, bu irs indiyə qədər geniş və hərtərəfli öyrənilməmişdir. Tədqiqatçı Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" adlı kitab-albomu bu boşluğu xeyli dərəcədə doldurur. Mən təqdim edilən kitab albomun əlyazması ilə tam tanış olmuşam və onun elmi redaktoru olmağa öz razılığımı bildirirəm.

* * *

Məşədixanın NEMƏT
tarix elmləri doktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü

Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" əsəri Qərbi Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycanın tarixi ərazisi olmasını bir daha əsaslı surətdə sübut edir. Daş kitabələr, memarlıq abidələri, məzar daşları üzərində yaşadığımız torpağa bizə vətəndaşlıq hüququ verən pasportlarımızdır. Bu abidələr ermənilərə "bu torpaqda mənim babam yaşamışdır, səninki yox" deməkdir.

Ümumiyyətlə, Ə.Ələkbərlinin gördüyü iş, çapa təqdim etdiyi əsər dövrün tələblərinə tamamilə uyğundur. Əsər dünya ictimaiyyətinə çatdırılmağa layiqdir.

Kitabın iki dildə - Azərbaycan və ingilis dillərində çap olunması təqdirəlayiqdir.

* * *

Həsən MİRZƏYEV
filologiya elmləri doktoru, professor,
millət vəkili

Mən Ə.Ələkbərlinin Qərbi Azərbaycan torpaqlarına dair araşdırmaları ilə tanışam, onun bu istiqamətdəki yaradıcılığını diqqətlə izləyir və alqışlayıram. "Qərbi Azərbaycan" çoxcildliyini yazmaq o, tarixi bir missiyanı yerinə yetirir.

"Qərbi Azərbaycan abidələri" həmin araşdırmaların tərkib hissəsi olmaqla, həm də bu gün dövlətimizə və millətimizə gərəkli bir kitabdır. Bu kitab "qədim mədəniyyəti" ilə dünya qarşısında öyünən ermənilərin yalanını beynəlxalq miqyasda açıb ortaya qoymaq üçün alim və siyasətçilərimizin olındakı kəsərli silahdır.

Belo hesab edirəm ki, Ə.Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" kitabı və bu tipli kitablar həm təcili çap olunmalı, həm də müxtəlif dillərə tərcümə edilərək dünyaya yayılmalıdır.

* * *

Süleyman MƏMMƏDOV,
tarix elmləri doktoru, professor,
ADPU-nun Azərbaycan tarixi kafedrasının müdiri.

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisi Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla, buradakı qədim və orta əsrlər maddi mədəniyyət nümunələri də xalqımıza məxsusdur. Lakin Sovet dövründə həmin abidələri Azərbaycan abidələri kimi tədqiq etmək obyektiv səbəblər üzündən mümkün olmadığından ermənilər də onları özlərininkiləşdirmək, dünyaya öz abidələri kimi təqdim etmək yolunda xeyli irəli getmişlər.

Əziz Ələkbərlinin "Qərbi Azərbaycan abidələri" kitabı indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi maddi mədəniyyət nümunələrimizə sahib çıxmaq, onları özümüzə qaytarmaq yolunda atılan mühüm addımlardan sayıla bilər və mən bu kitabın çapını zəruri sayıram. Elə hesab edirəm ki, kitabın iki - Azərbaycan və ingilis dillərində çap olunması da xeyli əhəmiyyətlidir.

* * *

Rizvan BAYRAMOV
memarlıq namizədi, Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyinin şöbə müdiri

Qədim Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qərbi Azərbaycanın mədəni irsi, ərazisində ucalmış tarix və mədəniyyət abidələri alimlərimiz tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Yurdumuzun abidələri geniş oxucu auditoriyasına çatdırılmamışdır. Bu boşluqdan istifadə edənlər toponimləri dəyişdirmiş, tariximizi saxtalaşdırmağa, mədəni irsimizi özlərininkiləşdirməyə və dünya ictimaiyyətinə özlərininki kimi tanıtmaya çalışmışlar. Lakin onlar unutmuşlar ki, rəvayətlər susanda və əlyazmalar itəndə daşlar danışır.

Əziz Ələkbərli daşları danışdırıb və Azərbaycanın memarlıq abidələrinin tədqiqində ilk dəfə Qərbi Azərbaycanın abidələrini vahid kitab-albom şəklinə toplayıb, onların tarixi haqqında informasiya verir. Ə.Ələkbərlinin bu addımı cəsarətli və təqdirəlayiqdir. Bu addımı ilə o, tariximizi və yalnız qalmış abidələrimizi unutmağa, doğma yurddan uzaqlarda doğulmuş və didərgin düşmüş körpülərə çatdırmağa çağırır. Zənnimcə, digər amilləri araşdırmadan, yalnız bu səbəb kitabın çap olunub, qaçqın düşmüş bir milyon əhalimiz arasında yayılmasına kifayətdir...

MÜNDƏRİCAT

Tariximizi yaşadan abidələrimiz, abidələrdə yaşayan tariximiz	9
Qarakilsə qayaüstü təsvirləri	22
Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri	24
Qoşundaş abidələri	26
Teyşebani qalası	28
Erebuni qalası	30
Kolagirən//Teyşeba qalası	32
Nüvədi-Qarqadaşı kitabələri	34
Gərnı qalası	36
Gərnı məbədi	38
Şaqakat məbədi	40
Urud qalası	42
Masdərə məbədi	44
Aşelişad//Xorvirab məbədi	46
Avan məbədi	48
Uzunlar məbədi	50
Yağavərd məbədi	52
Putqni məbədi	54
Üçkilsə//Eçmiədzin məbədi	56
Müqəddəs Ripsime məbədi	58
Qayana məbədi	60
Dvin sarayı və məbədi	62
Qırmızıvəng	64
Qarqavəng	66
Talın məbədi	68
Qamsarakan məbədi	70
Göy mələkləri məbədi	72
Talış məbədi	74
Ağudi məbədi	76
Aysəsi məbədi	78
Her-her//Qoşavəng məbədi	80
Sivəng qalası və məbədi	82
Nərədüz məbədi və qəbirüstü abidələri	84
Tatev məbədi	86
Pirəgən məbədi	88
Sənain məbədi	90
Ağbat məbədi	92
Axtala qalası	94
Qındavaz monastırı	96
Mağaravəng	98
Amberd qala-qəsri və məbədi	100
Becni qalası və məbədi	102
Qanlıca məbədi	104
Keçarus məbədi	106
Xorakert məbədi	108
Ağarçin məbədi	110
Xoranaşad məbədi	112
Qıpçaq məbədi	114
Ərgəz//Ərqazan məbədi	116

Qoşavəng məbədi	118
Əxi Təvəkkül zaviyəsi	120
Amağü//Anabat məbədi	122
Ələyəzdə hərbi kilsə	124
Xanavəng məbədi	126
Saqmasavəng	128
Tanaqatı//Qaravəng məbədi	130
Dədəli körpüsü	132
Gerqaç (Əyriyəng, Yuxarıyəng, Gögart) məbədi	134
Sənain körpüsü	136
Teğər məbədi	138
Erdəpin məbədi	140
Qılıkörpü//Qabaxlı körpüsü	142
Başkənd//Gülvəng məbədi	144
Şadıvəng	146
Arpa məbədi	148
Şah Abbas//Səlim karvansarası	150
Ağkənd karvansarası	152
Alıxan pəyəsi körpüsü	154
Həsənkənd körpüsü	156
Salsal qalası	158
Ələyəz məbədi	160
Əngələvit məbədi	162
Bununis abidəsi	164
Qabaxlı kənd qəbiristanlığında qoç heykəli	166
Girətağda daş abidə	168
Cəfərabad//Pir Hüseyn türbəsi	170
Urud qəbiristanlığında qəbirüstü abidələr	172
İrəvan qalası	176
İrəvanda Qala//Sərdar məscidi	178
Sərdar Sarayı//Xan Sarayı	180
Arzuman körpüsü	182
Ləmbəli körpüləri	184
İrəvan karvansaraları	186
Soylan körpüsü	188
Kasax körpüsü	190
Qırmızı körpü	192
Gedər körpüsü	194
Cümə məscidi//Şah Abbas məscidi	196
Dəmirbulaq məscidi//Günlüklü məscid	198
Dəmirbulaq körpüsü	200
Göy məscid//Hüseynəli xan məscidi	202
Hacı Novruzəli məscidi	204
İrəvan hamamları	206
İrəvanda Bazar meydanı	208
Urud körpüsü	210
Köhnə İrəvanda azərbaycanlıların şəxsi evləri	212
Buğakar piri	214
Kəkilli pir	216
Ağadədə ocağı	218
Mirəli ağa və Miryaqub ağa türbəsi	220

CONTENTS

Monuments immortalizing our history, our history living in monuments	9
Garakilsa on-rock pictures	22
Soyugbulag on-rock pictures	24
Goshundash monuments.....	26
Teyshebaini castle	28
Erebuni castle.....	30
Kolagiran//Teysheba castle	32
Nuvadi-Gargadashi inscriptions	34
Garni castle	36
Garni temple	38
Shagakat temple	40
Urud castle	42
Masdara temple	44
Ashelishad//Khorvirab temple	46
Avan temple	48
Uzunlar temple	50
Yaghaverd temple	52
Putgni temple	54
Uchkilsa//Echmiadzin temple	56
Saint Ripsime temple	58
Gayana temple	60
Dvin palace and temple	62
Girmizivang	64
Gargavang	66
Talin temple	68
Gamsarakan temple	70
Temple of the sky angels	72
Talish temple	74
Aghudi monument	76
Aysassi temple	78
Her-her//Goshavang temple	80
Sivang castle and temple	82
Naraduz temple and on-grave monuments	84
Tatev temple	86
Piragan temple	88
Sanain temple	90
Aghbat temple	92
Akhtala castle	94
Gindavaz monastery	96
Magharavang.....	98
Amberd castle-fortress and temple	100
Beyni castle and temple	102
Ganliya temple	104
Kecharus temple	106
Khorakert temple	108
Agharchin temple	110
Khoranashad temple	112
Gipchag temple	114
Argaz//Argazan sacred place	116

Goshavang temple	118
Akhi Tavakkul temple	120
Amaghu//Anabat temple	122
Military church in Alayaz	124
Khanavang temple	126
Sagmassavang	128
Tanagati//Garavang temple	130
Dadali bridge	132
Gergach//Ayrivang//Yukharivang//Gogart temple	134
Sanain bridge	136
Teghar temple	138
Erdapin temple	140
Gilkorpu//Gabakhli bridge	142
Bashkand//Gulvang temple	144
Shadivang	146
Arpa temple	148
Shah Abbas//Salim caravansary	150
Aghkand caravansary	152
Alikhan's cattle-shed bridge	154
Hassankand bridge	156
Salsal castle	158
Alayaz temple	160
Angalavit monuments	162
Bununis monument	164
A ram statue in Gabakhli village cemetery	166
A stone monument in Giratagh	168
Jafarabad//Pir Hussein tomb	170
On-grave monuments in Urud cemetery	172
Iravan castle	176
Gala (castle) mosque in Iravan	178
Sardar's palace//Khan's palace	180
Arzuman bridge	182
Lambali bridges	184
Iravan caravansaries	186
Soylan bridge	188
Kazakh bridge	190
Girmizi (red) bridge	192
Gedar bridge	194
Juma (friday) mosque //Shah abbas mosque	196
Damirbulag mosque//Gunluklu mosque	198
Damirbulaq bridge	200
Goy (blue) mosque//Husseinali khan's mosque	202
Haji Novruzali's mosque	204
Iravan bathhouses	206
Bazaar square in Iravan	208
Urud bridge	210
Personal houses of azerbaiyanis in old Iravan	212
Bughakar sacred place	214
Kakilli sacred place	216
Aghadada sacred place	218
Mirali agha and Miryagub agha tomb	220

Əziz Yusif oğlu Ələkbərli.
Qərbi Azərbaycan abidələri,
Bakı, "Ağrıdağ", 2006.

Nəşriyyatın direktoru:	<i>Əziz Ələkbərli</i>
Nəşriyyatın redaktoru:	<i>Tahir Orucov</i>
Korrektorlar:	<i>Nazilə İslamqızı</i> <i>Şahin Yusifov</i>
Kompüterdə yığdılar:	<i>Ruhəngiz Əfəndiyeva</i> <i>Samirə Abdullayeva</i> <i>Aygün Balayeva</i> <i>Sevinc Bəhlulova</i>
Kompüter tərtibçisi və texniki redaktorları:	<i>Baxşəli Süleymanov</i> fizika-riyaziyyat elmləri namizədi <i>Vaqif Nadirov</i>
Mətbənin direktoru:	prof. <i>N.B.Məmmədli</i>
Operator-çapçı	<i>Elşad Hacıyev</i>

Kağız formatı: 60/84 16/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 22.75 ç/v
Tirajı: 600
Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış,
“Nurlan” NPM-də hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.